

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย
การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย
กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง

โดย มณีมัย ทองอยู่

กุมภาพันธ์ 2546

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง

โดย มณีมัย ทองอยู่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฟังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” ซึ่งมีคุณพรพิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมชมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตาและเซไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิการากัว และเมืองซานโฮเซ คอสตาริกา ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบเคเล มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

* **ภาพรวม:** ดร. คริส เบเกอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ:** ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.วัฒนาพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
คุณชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภณพล สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: รศ. สุวิทย์ วีระศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรหมจ้อย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
รศ. ดร.สมบัติ พันธิษณีย์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีนัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อาจารย์วิลาส โพธิสาร โรงเรียนเดลินิวส์วิทยา อ.ศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันว ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสกลนคร
ภาคกลาง: รศ. ดร.พณพันธ์ อูยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพย์วัลย์ สีจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรติณินทร สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัตน์ สำนักพระราชพิธี
ดร. ภูมิรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้:** รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
คุณชลิตา บัณทวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ: รศ. เสรี ลีลาชัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังคีต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ: ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใช้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใช้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ

13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเรตราบกันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ให้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาตัวให้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนั้นบนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เดิมปลูกข้าว แต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อยแต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่น ผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่น ซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้ อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับให้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใช้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้น้ำที่ดินมากเป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดในภาคใต้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง 3/4 ของครัวเรือนทั้งหมดใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนในภาคเหนือและภาคกลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดิน

น้อยมาก คราวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก คราวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในคนๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลายปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของคราวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตรเป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของคราวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และคราวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช้การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบกล่อ แร่แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผีเก้าผี สภาผู้เฒ่า ของหน้าหมู่บ้าน หม้อองฝ่าย ระบบหมวด ระบบครุบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเลี้ยวเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, “Economic Change in Thailand Since 1850” (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษา

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกตัดคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การดำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสธงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุนงานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้าลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งคือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญมากกว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวยุคและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดีขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลก

ครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของเกาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกัน เป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในพื้นที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทยได้ช่วยทำให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้านหนึ่งได้ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภาคทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่าเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับข้าวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ใน

ภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกข้าวกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์ส่งบ่งเมือง ในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัด และคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังคงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมาข้ามกาลเวลา ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติ โดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่ม ชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวาง และไม่มี ความขัดแย้ง ชุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและ

ช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่จะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาดูถึงปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนธิปไตย หรือ ชุมชนภิวัฒน์” (คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายในสำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความพอเพียงของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้มีความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การแก่งแย่งด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมี

ส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา ฟังตัวเองและฟังกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการ เช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรมชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกรรม อนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบออมทรัพย์ในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครุบาศรีวิชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติเช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบ แล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตใต้สำนึกเป็นจิตรู้สำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิงจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและฟังตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพื่อยุติในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้

วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้จัดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกันตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบญจมาศ ตีรมาศวมิข คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมากตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธุเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศ ที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาพร้อมกับนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Tanabe Professor Marcel Mazoyer Dr. François Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร.สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร. สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr. Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเซเนไน คุณศักดิ์นา จัตรกุล ณ อุรุยา และ Dr. Folke Kayser แห่งมูลนิธิฟรีดริค อีเบิต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอ스타ริกา

ขอขอบคุณคุณศิริพร ยอดกมลศาสตร์ คุณสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท จันทรอำไพ และคุณมยุรี คำเปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลิตทิพย์ เชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วิญญุตานนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่างๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำ

ข้าพเจ้ามีความประทับใจกับวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก “การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย : กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง” ของอาจารย์ ดร. มณีมัย ทองอยู่ อย่างมาก เป็นวิทยานิพนธ์ที่มีคุณค่าทางวิชาการสูงมาก สมกับที่เป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยนาโกย่า

ความประทับใจมากอีกประการหนึ่งคือท่านอาจารย์มณีมัยเดิมเรียนมาทางอักษรศาสตร์ ได้ปริญญาตรีอักษรศาสตรบัณฑิตเกียรตินิยมอันดับ 1 สาขาภาษาเยอรมัน แต่สามารถเขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเศรษฐศาสตร์ได้โดยไม่เคยเรียนวิชาเศรษฐศาสตร์ในห้องเรียนเลย ท่านอาจารย์มณีมัยต้องมีปัญญาอย่างสูงอย่างมาก และต้องเป็นผู้ที่สนใจใฝ่หาความรู้ด้วยตนเองแบบที่จะหานักวิชาการที่เสมอเหมือนแทบจะไม่ได้อีกแล้ว อีกทั้งท่านอาจารย์มีครอบครัว มีบุตรอยู่ในวัยเรียน 2 คน ข้าพเจ้ารู้สึกทึ่งอย่างมากที่ท่านทำทุกอย่างได้ดีเหลืออย่างนี้

งานวิจัยชิ้นนี้ของท่านอาจารย์แม้ว่าเป็นงานวิจัยเฉพาะ 3 หมู่บ้านในเขตอีสานกลาง บริเวณลุ่มน้ำพอง แต่ก็เป็งานที่มีนัยทางทฤษฎีสูงมาก ทั้งนี้เพราะเป็นความสามารถส่วนตัวของท่านอาจารย์มณีมัยเอง ที่จัดถาม สัมภาษณ์ เก็บข้อมูลเชิงปริมาณ และสังเกต ตรงประเด็นที่เป็นข้อสงสัยทางทฤษฎี และอยู่ ณ พรมแดนของความรู้ ไม่ได้รายงานแต่ปรากฏการณ์เฉยๆ ข้าพเจ้าขอสรุปว่าข้าพเจ้าได้รับทราบข้อค้นพบอันเป็นคำอธิบาย และองค์ความรู้ใหม่ที่สำคัญมาก ว่าด้วยชนบทอีสานจากงานของท่านอาจารย์ 3 ข้อด้วยกัน ดังนี้ :

1) ครอบครัวยเป็นหน่วยหลักในการจัดการแรงงานและการจัดสรรทรัพยากรในชนบทอีสาน ในงานของท่านอาจารย์สุวิทย์ ชีรสอวัต เราได้ทราบว่า เศรษฐกิจชนบทอีสานเป็นเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนมาแล้ว และในงานของท่านอาจารย์มณีมัยนี้เราได้ทราบเฉพาะลงไปอีกว่า การจะจัดสรรแรงงานในครัวเรือนว่าจะใช้ในการผลิตข้าวก็คน ทำประมงหรือกิจการอื่นในท้องถิ่นก็คน ส่งแรงงานออกขายต่างถิ่นก็คน เป็นการตัดสินใจของครอบครัว ทั้งนี้โดยท่านอาจารย์เปรียบเทียบให้เห็นภาพการใช้แรงงานปริมาณสัดส่วนต่างกัน ใน 3 หมู่บ้านที่มีสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และประวัติความเป็นมาต่างกัน นอกจากนั้นท่านอาจารย์มณีมัยยังระบุชัดเจนว่า การส่งแรงงานออกขายในเมืองไกลก็เป็นการตัดสินใจของครอบครัว เพื่อเอารายได้มาเสริมเพื่อรักษาเศรษฐกิจครอบครัวในหมู่บ้านให้อยู่ได้ ท่านอาจารย์มณีมัยเห็นความสำคัญของครอบครัวในฐานะหน่วยเศรษฐกิจอย่างที่ไม่มีนักวิชาการสังคมศาสตร์ไทยอื่นระบุ และที่ผ่านมานักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักก็มักจะมองผ่านเลยสถาบันครอบครัว เห็นแต่เพียงปัจเจกบุคคลในระบบตลาดและในระบบทุนนิยม การนำมโนภาพครอบครัว ซึ่งหมายถึง

ความสัมพันธ์แบบคนในครอบครัว ความสำคัญของวัฒนธรรมในครอบครัว เครือญาติ และชุมชน นำเข้ามาเป็นประเด็นชัดเจนในเรื่องการทำมาหากิน ในเรื่องเศรษฐกิจ เป็นอุปการะของท่านอาจารย์ มณีนัย ข้าพเจ้าประทับใจที่ท่านอาจารย์เองก็รู้ถึงปัญหาข้อนี้ในวิชาการสังคมศาสตร์ในเมืองไทย ท่าน จึงได้ระบุไว้ในกิตติกรรมประกาศว่า ขอขอบคุณสูงสุดแก่สมาชิกในครอบครัวของท่าน เพราะพวกเขาท่านจึงได้เข้าใจซึ่งถึงคุณค่าของสถาบันครอบครัว

2) ครอบครัวชาวนาชาวไร่รายย่อยในชนบทอีสานจัดสรรให้สมาชิกทำงานอื่นด้วย นอกจากทำงานในภาคเกษตรกรรม และให้ไปทำงานต่างถิ่นด้วย ท่านอาจารย์มณีนัยสำรวจได้ตัวเลข เช่นเดียวกับท่านอาจารย์สุวิทย์ว่า ครัวเรือนในอัตราส่วนที่มากจัดสรรให้สมาชิกทำงานอื่นด้วย (67.3% ของครัวเรือนของหมู่บ้านริมทะเลสาบหน้าเขื่อน 59.3% ของครัวเรือนของหมู่บ้านเหนือเขื่อน 62.2% ของครัวเรือนของหมู่บ้านในเขตชลประทานใต้เขื่อน) และสำหรับหมู่บ้านเหนือเขื่อนหนึ่งหมู่บ้าน ที่ท่านอาจารย์เก็บตัวเลข ปรากฏว่าครัวเรือนถึง 69% มีรายได้จากการทำนอภาคเกษตรสูงกว่า 50% ของรายได้ที่เป็นตัวเงิน ท่านอาจารย์มณีนัยให้นัยทางทฤษฎีว่าเมื่อเราพูดถึงมโนภาพชาวนา ชาวไร่รายย่อยภาคอีสาน เราต้องคิดว่าพวกเขาทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่าง ไม่ใช่ทำเกษตรกรรมอย่างเดียว ภาพทั่วไปคือพวกเขาทำไร่ทำนาและขายแรงงานนอกไร่นาด้วย ครอบครัวชาวนาอีสานหมายถึงครอบครัวของผู้ที่ไร่ทำนาและขายแรงงาน

3) ชาวนารายที่ได้รับเงินจากที่แรงงานส่งกลับและจากการเกษตรมีลงทุนในการศึกษา ของลูก มากกว่าจะประกอบและขายกิจการอิสระในชนบท เพราะมีข้อจำกัดจากสภาพธรรมชาติ แวดล้อมและการต่อต้านในหมู่บ้านด้วยกัน และอยากจะรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้าน ขณะเดียวกันกับที่ชาวนากลางและจนก็สามารถใช้เงินที่ส่งกลับนั้นลงทุนเพื่อรักษาระดับการผลิตทางการเกษตรไว้ไม่ให้ตกต่ำได้ จึงทำให้การแตกขั้วทางชนชั้นหรือการเกิดระบบทุนนิยมภายในชุมชนหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า

นัยต่อทฤษฎีการพัฒนาเศรษฐกิจสำหรับภูมิภาคอีสานของงานของท่านอาจารย์มณีนัย โดยสรุปคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยทางสังคมเศรษฐกิจที่สำคัญ เป็นสถาบันหลัก เป็นสถาบันแกนกลางของการพัฒนาเศรษฐกิจอีสาน ซึ่งที่ผ่านมาถูกละเลย ถูกมองข้าม มักเห็นกันแต่บทบาทของสถาบันรัฐและสถาบันทุน งานของท่านอาจารย์มณีนัย เช่นเดียวกันกับงานของท่านอาจารย์สุวิทย์ ทำให้เราเห็นการดำรงอยู่และความสำคัญของเศรษฐกิจระบบล่าง คือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน ขณะเดียวกันงานของท่านอาจารย์ทั้งสองก็มีนัยบอกเราด้วยว่า ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนนี้จะต้องหาทางเพิ่มผลิตภาพเกษตรหรือผลิตสินค้าและบริการนอกภาคเกษตรกรรมจากการผลิตในท้องถิ่นเองเพิ่มขึ้น จึงจะเป็นการพัฒนาภูมิภาคที่ยั่งยืน เพราะขณะนี้ระบบนี้ดำรงอยู่ไม่ได้

แล้วจากการทำนาทำไร่ที่มีผลผลิตต่ำอย่างเดียวนั้น วิธีส่งแรงงานไปขายเมืองไกลก็เป็นเพียงวิธีแก้ปัญหาชั่วคราวหนึ่ง ไม่เป็นวิธีที่จะพัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

1 ธันวาคม 2545

คำขอบคุณของผู้วิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยการสนับสนุนและความช่วยเหลือจากหน่วยงานและบุคคลจำนวนมาก ข้าพเจ้าขอขอบคุณ The Japan Society for the Promotion of Science และสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนการศึกษาและทุนในการทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกแก่ข้าพเจ้า ณ ประเทศญี่ปุ่น การทำวิทยานิพนธ์ในประเทศไทย ตลอดจนการแปลและเรียบเรียงวิทยานิพนธ์เป็นภาษาไทยฉบับนี้ ได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ การไปทำวิทยานิพนธ์ที่ประเทศญี่ปุ่นได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากหน่วยงานต้นสังกัดของข้าพเจ้า คือ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ซึ่งข้าพเจ้าขอแสดงความขอบคุณต่อหน่วยงานดังกล่าวนี้เป็นอย่างสูง

ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษาทั้งสองท่านของข้าพเจ้า คือ Professor Atsushi Kitahara และ ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่ได้ให้ข้อแนะนำอันทรงคุณค่ายิ่งแก่ข้าพเจ้ามาตลอดช่วงเวลาอันยาวนานของการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ข้าพเจ้ายังรู้สึกขอบคุณต่อสมาชิกในครอบครัวของท่านทั้งสองที่ได้สนับสนุนและให้กำลังใจแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณคณาจารย์จากมหาวิทยาลัยนาโกย่า ที่ได้อ่านวิทยานิพนธ์ฉบับภาษาอังกฤษ และให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงงาน อันได้แก่ Professor Johzen Takeuchi Professor Hitoshi Hirakawa Professor Ryoichi Namikawa และ Professor Hiroyuki Arayama ตลอดจน Professor Masaru Fujii แห่งมหาวิทยาลัยโกเบที่ได้ให้ความช่วยเหลือแก่ข้าพเจ้าในขณะที่ข้าพเจ้าไปทำวิจัยเอกสารในการทำวิทยานิพนธ์ช่วงแรกเท่านั้น

ในการสร้างเค้าโครงทางความคิดที่ก่อรูปเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ นอกเหนือจากอาจารย์ที่ปรึกษาแล้ว ข้าพเจ้ายังรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณ คุณอภิชาติ ทองอยู่ ดร. ชินศักดิ์ สุวรรณอัจฉริย รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์ และดร. นลินี ดันธุณชัย และข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์ประวุฒิ ศรีมันตะ สำหรับการแปลวิทยานิพนธ์บางส่วนจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย

ข้าพเจ้าขอขอบคุณชาวบ้านจากทั้งสามหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้ ที่ได้สละเวลาอันมีค่ามาสนทนา ให้ข้อมูล และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่าง ๆ กับข้าพเจ้าด้วยความเมตตาเสมอมา และเหนืออื่นใด ข้าพเจ้าขอขอบคุณสมาชิกในครอบครัวของข้าพเจ้า อันประกอบด้วยมารดา สามี และบุตร ที่ได้เสียสละหลายสิ่งหลายอย่างเพื่อให้ข้าพเจ้าทำงานชิ้นนี้จนสำเร็จ ผู้ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าตระหนักในคุณค่าแห่งครอบครัว อันเป็นรากฐานที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอแสดงความ

ความเคารพ

ผู้วิจัย

มณีนัย ทองอยู่. 2545. การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย: กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง.
วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยนาโกย่า

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่ออธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จากแนวคิดว่าการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาเป็นผลจากปัจจัยที่สำคัญสองประการคือเศรษฐกิจการเมืองของภูมิภาค และพลวัตการปรับตัวของสังคมและครอบครัวชาวนา ดังนั้น การวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญอีกสองประการคือ เพื่อศึกษาถึงการปรับตัวของชาวนาในระดับชุมชนและระดับครัวเรือนต่อการพัฒนาแบบทุนนิยม และเพื่อประเมินถึงผลกระทบของการปรับตัวของชาวนาที่มีต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจชาวนาโดยรวม

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเลือกศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในลุ่มน้ำพอง ซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่เป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนาแบบทุนนิยมและแบบทันสมัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1950 โดยรัฐได้ลงทุนสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและการชลประทานเพื่อการพัฒนา ภายหลังจากการสร้างเขื่อนลุ่มน้ำพองถูกแบ่งออกเป็น 3 เขตหลักคือเขตต้นน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานตอนล่างของเขื่อน งานวิจัยนี้ได้เลือกหมู่บ้าน 3 แห่งเป็นพื้นที่ในการศึกษา กระจายอยู่ในแต่ละเขต มีการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณประกอบโดยใช้แบบสัมภาษณ์

ผลการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในพื้นที่ที่ศึกษามีรูปแบบที่แตกต่างกัน 3 แบบ แต่กระนั้นก็ยังมีลักษณะร่วมที่สำคัญ รูปแบบที่แตกต่างทั้ง 3 แบบได้แก่ หนึ่งแบบที่ชาวนาส่วนหนึ่งสามารถพัฒนากิจการลงทุนเพื่อผลกำไร เป็นผู้ประกอบการอิสระรายย่อยได้อย่างเป็นผลสำเร็จ แต่ความสำเร็จของผู้ประกอบการส่วนน้อยนี้กลับนำไปสู่สภาพที่ภายในชุมชนมีการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมอย่างไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งนำไปสู่การสะสมทุนที่ไม่เท่าเทียมกันด้วย สอง คือ แบบที่ก่อตัวขึ้นในเขตชลประทาน ซึ่งมีการพัฒนาในสาขาเกษตรกรรม ในลักษณะการผลิตแบบเข้มข้น และการแตกกิจกรรมด้านการเกษตรให้มีความหลากหลาย สามารถสร้างรายได้และสร้างงานในท้องถิ่น จนเอื้อต่อการดำรงชีพของชาวนาส่วนใหญ่ได้ สาม คือแบบที่การผลิตในสาขาเกษตรกรรมไม่สามารถสร้างผลผลิตและรายได้ที่พอเพียงต่อการดำรงชีพ ประกอบกับการเติบโตของวิสาหกิจในชนบทมีอยู่อย่างจำกัด ทำให้ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ต้องจัดสรรแรงงานส่วนหนึ่งออกไปรับจ้างต่างถิ่น แต่กระนั้น ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ก็ไม่ละทิ้งการเกษตร และไม่ขายที่ดินของตน

แม้จะมีรูปแบบที่แตกต่างกันดังกล่าวข้างต้น แต่งานวิจัยนี้พบว่าการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนามีลักษณะร่วมที่สำคัญคือ (1) ครอบครัวชาวนาแสดงบทบาทที่สำคัญ ในฐานะที่

เป็นหน่วยหลักในการจัดการแรงงานและการจัดสรรทรัพยากรในครัวเรือน (2) การแตกตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจจากการผลิตในสาขาการเกษตรไปสู่การรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การโยกย้ายแรงงานครัวเรือนบางส่วนไปรับจ้างต่างถิ่น (3) การคงอยู่ของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน ควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อการค้า (4) การที่ครอบครัวชาวนาพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรไว้ ซึ่งส่งผลให้ฟาร์มครัวเรือนขนาดเล็กซึ่งมีที่ดินเป็นของตนเอง เป็นหน่วยการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญที่สุด และเป็นลักษณะกรรมสิทธิ์เอกชนที่สำคัญที่สุดในชนบทอีสาน และด้วยลักษณะดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้ (5) กระบวนการแตกตัวและแตกชั้นทางชนชั้นในชนบทมีพัฒนาการอย่างเชื่องช้า

งานวิจัยนี้เสนอว่า การจัดปรับแรงงานในชนบทในหมู่ชาวนากลางและจน ซึ่งรูปแบบที่พบมากที่สุดคือการโยกย้ายแรงงานสู่เมือง ได้ส่งผลให้การแตกชั้นทางชนชั้นในชนบทเป็นไปอย่างเชื่องช้า ที่เป็นเช่นนี้เนื่องมาจากการที่ครอบครัวชาวนาได้ปรับตัวโดยสมาชิกส่วนหนึ่งออกไปรับจ้าง ทำให้ครอบครัวในชนบทมีรายได้เพิ่มขึ้นและสามารถรักษาระดับการผลิตทางการเกษตรไว้ไม่ให้ตกต่ำลงไป ในขณะเดียวกัน การโยกย้ายทุนซึ่งเกิดขึ้นในกลุ่มชาวนารวย กลับไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างเต็มที่ กิจกรรมลงทุนเพื่อผลกำไรของผู้ประกอบการอิสระในชนบทถูกจำกัดด้วยสาเหตุหลายประการ ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติในชนบท การต่อต้านในหมู่ชาวนาด้วยกัน การแข่งขันจากผู้ประกอบการในเมือง ความไม่เชี่ยวชาญของผู้ลงทุน และขนาดของทุนของผู้ประกอบการที่มีอยู่อย่างจำกัด ผู้ประกอบการในชนบทจึงมักลังเลในการขยายกิจการ แต่มักหันไปลงทุนในการศึกษาของลูกซึ่งมักหลุดลอยจากชนบท ส่งผลให้ชาวนารวยไม่นิยมสะสมและขยายการซื้อที่ดินเพื่อเป็นมรดกไว้ให้ลูกหลาน ขณะเดียวกันก็ยังรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้าน ซึ่งอาจต้องพึ่งพาในบั้นปลายของชีวิต ดังนั้น แม้ว่าจะปรากฏมีความแตกต่างในการสะสมทุนเกิดขึ้นในชนบท แต่ที่ดินยังไม่มีมีการกระจุกตัว และความรู้สึกร่วมในความเป็นชุมชนและการช่วยเหลือเกื้อกูลกันก็ยังมีอยู่มากในชนบท

โดยสรุป การพัฒนาแบบทุนนิยมโดยการชักนำของรัฐที่ดำเนินมากกว่าหนึ่งศตวรรษในภาคอีสาน ได้ก่อให้เกิดการแตกตัวและการแตกชั้นในชนบทในลักษณะที่เชื่องช้ามาก การตอบสนองของชาวนา ต่อการแทรกตัวและการครอบงำของทุนนิยมเป็นปัจจัยหนึ่งที่สร้างเงื่อนไขในการก่อตัวของทุนนิยมในชนบท และการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา และด้วยเหตุที่การตอบสนองการปรับตัว รวมไปถึงการต่อต้านของชาวนามีได้มีรูปแบบเดียว ดังนั้น การก่อตัวของทุนนิยมรวมทั้งการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา ก็อาจมีหลายรูปแบบได้เช่นกัน

Maniemai Thongyou. 2002. **Transformation of Thai Peasant Economy: The Case of Peasantry in the Nam Pong Watershed.** Ph.D. Dissertation, Nagoya University.

Abstract

The main objective of the research is to explain the process of the transformation of peasant economy in the Northeast region. The research argues that the transformation has been shaped by the interplay of two forces, namely the macro political economy of which the region is part, and the micro internal dynamism within peasant society and peasant household. Thus the secondary objectives of the research are to investigate peasant responses to capitalist development at community and household level, and to assess the impacts of their responses on the transformation process.

The Nam Pong watershed has been selected for the study. This watershed is part of the largest river system of the region, and has been the target of modernization and capitalist development since the 1950s. The region's largest dam was constructed as a basic infrastructure for modernized development, after which the watershed was divided into three main parts: the upstream, the reservoir, and the irrigated downstream areas. Three villages have been selected for the study, representing each of the three areas. Qualitative research methods are employed, with supplementary quantitative data from a questionnaire survey.

The research finds that the interplay of the macro economic and political forces and the household and community adaptation has produced three types of economic and social transformation in the Nam Pong watershed. The *first type* is the one in which an entrepreneurial enterprise has successfully developed; its success however leads to differential access to and control over resources, and gradually leads to differential accumulation of wealth in the community. The *second type*, developed in an irrigated area downstream, shows how agricultural development and diversification can generate both income and local employment, and can sustain the livelihood of the peasants. In the *third type*, however, agricultural production does not generate enough output or income to sustain the peasants' livelihood. Therefore, the peasants have to diversify their economic activities into non-farm activities. Yet they do not give up agriculture, nor sell out their lands. This is a type of development shared by most of the villages in the Northeast region.

The research shows that common characteristics of the northeast peasant economy transformation can be identified. These include: (1) the important role of peasant *family* considered as a unit of labor management and resource allocation; (2) the diversification of peasant household economic activities from land husbandry to non-farm employment, especially migration; (3) the prevalence of rice production for family consumption by peasant family farms; (4) the maintenance of land for cultivation by peasant households, making small landed family farms the major form of agricultural production unit and rural estate; and as a consequent, (5) the process of class differentiation and polarization is developing slowly in the peasant society.

The research argues that the disposition of rural labor, found mostly in the form of urban migration, has resulted in the slow process of rural polarization. Urban employment could provide additional sources of income, which enable the peasants to maintain the level of agricultural production and to retain their lands. Meanwhile, the disposition of capital among the richer peasants cannot develop fully. The growth of village entrepreneurial activities is limited by the availability of natural resources, the opposition from fellow villagers, the competition from urban entrepreneurs and the peasant entrepreneurs' unprofessionalism and low capital. Thus, these village entrepreneurs are reluctant to make much investment in their enterprise. Instead, they try to give high education to their children. As a consequence, the entrepreneurs do not use their surplus income to buy more lands. They also try to keep good relationship with their neighbors upon whom they may have to depend at old age, since their educated children will not live in the village. Therefore, although there are wealth differentiation within the village, a sense of community and mutual interdependence still prevails.

The research argues that, after a century of state-led development, which propels capitalist penetration in agriculture, class differentiation and polarization among the peasantry in the Northeast region take place very slowly. Peasant response to capitalist penetration and domination is one factor, which conditions the forms of capitalist formation in rural areas. Just as peasant responses, or adaptations and even resistance, do not take a single form, nor do capitalist formations and peasant economy transformation.

สารบัญ

คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	i
คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	x
คำนำของหัวหน้าชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	xi
คำขอบคุณของผู้วิจัย	xiv
บทคัดย่อ	xv
บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและกรอบแนวคิดการวิจัย	9
บทที่ 3 การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง	36
บทที่ 4 บ้านโนนกลาง หมู่บ้านที่ถูกโยกย้าย	58
บทที่ 5 บ้านโคกสูง หมู่บ้านเหนือเขื่อน	62
บทที่ 6 บ้านหนองเดิม หมู่บ้านตอนล่างของเขื่อน	105
บทที่ 7 พัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจครัวเรือน ชาวนา	120
บทที่ 8 บทสรุป	142
บรรณานุกรม	152

บทที่ 1

บทนำ

การศึกษาชิ้นนี้มุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเป็นภาคที่มี “การพัฒนา” น้อยที่สุดและในช่วงเวลาหลังที่สุด ได้รับการคัดเลือกเพื่อการศึกษาครั้งนี้ แม้ว่าในภาคดังกล่าวนี้ลักษณะการครอบครองที่ดินจะเป็นรูปแบบที่ดินขนาดเล็กของชาวนารายย่อยมีมากกว่าการถือครองที่ดินขนาดใหญ่แบบทุนนิยม แต่ในภาคเกษตรกลับได้มีคำถามเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ในประเด็นที่ว่า การผลิตทางการเกษตรในรูปแบบตามประเพณีบนที่นาขนาดเล็กที่ครอบครัวยุคใหม่เป็นเจ้าของ จะยังคงเป็นลักษณะทางเศรษฐกิจที่สำคัญของการเกษตรแบบชนบทอยู่ต่อไปหรือไม่ และเศรษฐกิจแบบนี้จะยังคงอยู่ต่อไปจนเลยคนรุ่นนี้อายุหรือเปล่า ข้อสงสัยดังกล่าวเกิดจากสภาพความเป็นจริงที่ว่ามี การผลิตทางการเกษตรกรรมบนที่นาขนาดเล็กที่ครอบครัวยุคใหม่เป็นเจ้าของไปพร้อม ๆ กับที่มีการอพยพขนาดใหญ่ของแรงงานจากชนบทไปสู่เขตเมือง การวิจัยในอดีตได้ให้เหตุผลว่าการอพยพของแรงงานในชนบทไม่ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในภาคเกษตรแต่อย่างใด เพราะการอพยพได้ดึงเอาแรงงานในวัยหนุ่มสาวในภาคเกษตรออกไปอยู่ที่อื่น นอกจากนี้รายได้ที่เกิดจากการอพยพก็ได้ถูกนำไปใช้เพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าที่จะถูกใช้ไปในการผลิตในภาคเกษตร สภาพดังกล่าวนี้นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า แม้ดูจากภายนอก ที่นาขนาดเล็กของครอบครัวยุคใหม่จะดำรงอยู่ได้ และเลี้ยงตัวได้ แต่ในสภาพความเป็นจริงแล้ว การเกษตรแบบครอบครัวของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้พึ่งพิงอย่างลึกซึ้งต่อภาคเศรษฐกิจต่างๆ ที่ก้าวหน้ากว่า ตัวเลขจากสถิติภาครัฐที่แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรมีอุปการะต่ำและน้อยลงเรื่อย ๆ ต่อเศรษฐกิจระดับภูมิภาคและเศรษฐกิจระดับชาติโดยรวม ได้สนับสนุนข้อวินิจฉัยดังกล่าวนี้ การเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตรในชนบทภาคกลาง ซึ่งได้ประสานเข้ากับเศรษฐกิจทุนนิยมระดับชาติเร็วกว่าภาคอื่น ๆ ทั้งหมด และโดยส่วนใหญ่แล้วจบลงโดยชนชั้นชาวนาและไร่นาของชาวนาขนาดย่อมประสบกับการล้มละลายได้ทำให้ทั้งนักวิชาการและนักวางแผนทางเศรษฐกิจเตือนให้ระวังว่า จะมีการล้มละลายของชาวนาในลักษณะที่คล้ายคลึงกันเกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

ตรงข้ามกับข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับการล้มละลายของชาวนา นักวิชาการบางคนยืนยันว่า แม้ว่าชาวนาไทยจะได้รับอิทธิพลของระบบทุนนิยมมาเป็นเวลามากกว่าหนึ่งศตวรรษแล้วก็ตาม แต่เศรษฐกิจและสังคมของชาวนาก็มิได้แตกเป็นขั้วที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันและกระบวนการที่ชนชั้นชาวนาแปรสภาพเป็นชนชั้นกรรมาชีพก็ยังไม่เกิดขึ้น ข้อวินิจฉัยดังกล่าวนี้ได้กระทำโดยอาศัยการวิจัยเชิง

ประจักษ์หลายชิ้นที่กระทำในช่วงทศวรรษ 1980¹ แต่ในช่วงทศวรรษต่อมา ดูเหมือนว่านักวิชาการทั้งหลายจะขาดความสนใจในการวิจัยเกี่ยวกับชนชั้นชาวนา ในช่วงหลังนี้ได้ปรากฏมีงานวิจัยจำนวนไม่มากนัก บางชิ้นในบรรดางานวิจัยเหล่านี้ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการเป็นชาวนาแบบบางเวลาและการเป็นทั้งกรรมกรและชาวนาในเวลาเดียวกันมาใช้ในการอธิบายสถานการณ์ของชาวนาในภาคกลาง และเสนอว่าอาจใช้ได้กับภาคอื่นๆ ด้วย แต่โดยเหตุที่นักวิชาการโดยทั่วไปมักสนใจที่จะทำการวิจัยปัญหาชนบทต่างๆที่สามารถสร้างผลกระทบในเชิงนโยบายได้รวดเร็วกว่า หรือเป็นประเด็นปัญหาที่คนทั่วไปให้ความสำคัญมากกว่า เช่น ปัญหาการจัดการทรัพยากรในชนบท การเคลื่อนไหวขององค์กรมวลชนต่างๆ เป็นต้น ดังนั้น ประเด็นเกี่ยวกับลักษณะของการเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาและอนาคตของชาวนาจึงถูกปล่อยทิ้งไว้โดยไม่ได้ให้คำตอบแต่อย่างใด

สถานการณ์อันคลุมเครือนี้ทำให้ผู้วิจัยสนใจริเริ่มโครงการวิจัยนี้ วัตถุประสงค์สำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือการอธิบายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของการเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการพยายามเข้าใจกระบวนการดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยพบว่าทฤษฎีเพียงหนึ่งทฤษฎีจะไม่สามารถนำมาใช้เป็นหลักชี้แนะในการอธิบายปัญหาที่มีความสลับซับซ้อนนี้ได้ ผู้วิจัยจะต้องสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยอาศัยการประสานทฤษฎีสองสามทฤษฎีเข้าด้วยกัน บางทฤษฎีในจำนวนนี้ก็มีผลขัดแย้งกัน ตัวอย่างเช่น ทฤษฎีมาร์กซิสต์และทฤษฎีของชานานอฟ เป็นต้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาที่เสนอโดยนักทฤษฎีร่วมสมัย เช่น ทีโอดอร์ ชานิน (Theodor Shanin) และอัสวานี เซธ (Ashwani Saith) มาใช้ด้วย เนื่องจากเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจนเกินเลยจุดที่ทฤษฎีคลาสสิกจะอธิบายได้ทั้งหมด แม้ว่าบางส่วนของทฤษฎีคลาสสิกเหล่านี้จะสามารถนำมาใช้ได้ก็ตาม

สำหรับพื้นที่ของการวิจัย ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มน้ำพองเป็นพื้นที่ในการศึกษาวิจัย กลุ่มน้ำพองเป็นกลุ่มน้ำสาขาของกลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือกลุ่มน้ำมูล-ชี อาจกล่าวได้ว่า แทบจะไม่เคยมีการวิจัยทางสังคมศาสตร์มาก่อนเลยในกลุ่มน้ำพอง แม้ว่าลุ่มน้ำนี้จะเป่าหมายของการพัฒนาแบบทันสมัยและการพัฒนาแบบทุนนิยมมาตั้งแต่ช่วงปลายของทศวรรษ 1950 เขื่อนที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสานได้ถูกสร้างขึ้นในช่วงต้นของทศวรรษ 1960 เพื่อให้กำเนิดไฟฟ้าพลังน้ำและการชลประทาน หลังจากการสร้างเขื่อนเสร็จสิ้นลง บริเวณลุ่มน้ำนี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต คือ เขตต้นน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานส่งน้ำตอนล่างของเขื่อน ในแต่ละเขตผู้วิจัยได้เลือกหมู่บ้านจำนวนหนึ่งหมู่บ้าน รวมทั้งสิ้นสามหมู่บ้าน เพื่อการศึกษาในทางลึก และเพื่อวัตถุประสงค์ในทางเปรียบเทียบ

¹ ทศวรรษ 1980 หมายถึงทศวรรษ หรือระยะเวลา 10 ปี ที่เริ่มจากปี 1980 (1980-1989) แปลจากภาษาอังกฤษ คือ 1980s

งานวิจัยชิ้นนี้แบ่งออกเป็นแปดบท หลังจากบทแนะนำเรื่องนี้แล้ว บทที่สองจะได้กล่าวถึงประเด็นทางทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของการเศรษฐกิจแบบชาวนา ทฤษฎี 2-3 ทฤษฎีและแนวคิดบางประการได้ถูกนำมาถกเถียงที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น กรอบแนวคิดในการวิจัยและระเบียบวิธีวิจัยได้ให้ไว้ในตอนท้ายของบทที่สอง บทที่สามได้ให้ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและรูปลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคนี้โดยยึดถือการศึกษาทางเอกสารเป็นสำคัญ แม้ว่านักวิชาการส่วนใหญ่จะมีข้อสรุปว่าภาคกลางของไทยได้ถูกรวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลกผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์มาตั้งแต่การลงนามในสนธิสัญญาบาวริงในปี 1855 ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับบริเตน (เกาะอังกฤษรวมทั้งเวลส์และสกอตแลนด์) แต่เศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองเป็นสำคัญอยู่ยาวนานหลายทศวรรษนับจากการลงนามในสัญญาดังกล่าว การที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีที่ตั้งที่โดดเดี่ยวเชิงภูมิศาสตร์ ถูกขวางกั้นด้วยเทือกเขาพรมด้วยป่าที่หนาทึบและโรคไข้ป่าได้ทำให้ภูมิภาคนี้อยู่ห่างไกลจากรัฐบาลกรุงเทพฯ ในระดับหนึ่ง การขยายทางรถไฟไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี 1900 ได้ดึงเอาเศรษฐกิจและการเมืองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือใกล้กรุงเทพฯ เข้ามาบ้าง ชาวนาได้เริ่มทำการผลิตสินค้าขึ้นปฐมน คือการผลิตข้าวเพื่อขายให้แก่ตลาดโลก อย่างไรก็ตามยังคงเป็นการดวนเกินไปที่สรุปว่า เศรษฐกิจของชาวนาถูกรวมเข้าไปในรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยมแล้ว เนื่องจากวัฏจักรการผลิตซ้ำของครอบครัวชาวนาสส่วนใหญ่ยังคงสามารถเกิดขึ้นได้ภายนอกความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบสินค้า ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เข้าไปเกี่ยวข้องในการผลิตพืชเศรษฐกิจ (cash crops) ในเชิงพาณิชย์มากขึ้นมาตั้งแต่ช่วงต้นของทศวรรษ 1960 เมื่อมีการสร้างถนนยุทธศาสตร์เข้าไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภายในระยะเวลาสิบปีต่อมา ถนนก็เข้าไปถึงเมืองใหญ่เกือบทั้งหมด การผลิตแบบสินค้าได้ช่วยให้ชาวนาสามารถมีรายได้เพิ่มเติมบ้าง แต่ในขณะเดียวกันก็ได้ทำให้พื้นฐานทางทรัพยากรของชนบทย่อยหรือลงอย่างรวดเร็ว นี่เป็นภาวะที่ซับซ้อน เพราะว่าแม้ชาวนาจะทำการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า แต่รายได้จากการผลิตเพื่อการค้าก็ไม่พอที่จะประทังชีวิตอยู่ดี ชาวนาจึงยังคงการผลิตข้าวเพื่อบริโภค รวมทั้งการผลิต เก็บ ล่า หาอาหารจากผืนดินและธรรมชาติแวดล้อม โดยอาศัยเทคโนโลยีแบบง่ายๆ และการใช้แรงงานในครอบครัว จึงอาจกล่าวได้ว่า หลังจากเกือบห้าทศวรรษของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นภาคที่มีความล้าหลังทางเศรษฐกิจอยู่นั่นเอง

จากภูมิหลังของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ ในบทที่สี่ถัดไปผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูลของหมู่บ้านแห่งหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำพอง โดยอาศัยการสำรวจภาคสนามของผู้วิจัยเอง โนนกลางเป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากโครงการพัฒนาของรัฐที่เน้นการพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานเพื่อส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมแบบสมัยใหม่ในเขตลุ่มน้ำนี้มาตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 1960 การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อพัฒนาระบบชล

ประทุนทำให้หมู่บ้านทั้งหมู่บ้านจมอยู่ใต้อ่างเก็บน้ำของเขื่อน ชาวนาส่วนหนึ่งพากันอพยพไปอยู่ในเขตป่าใกล้เคียง ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้น ถางป่า ค่อยๆปรับผืนดินทำเป็นคันคูนนา และในที่สุดก็สามารถสร้างชุมชนชาวนาแห่งใหม่ขึ้นมาได้ บทเรียนจากประสบการณ์ในอดีตเกี่ยวกับพฤติกรรมต่างๆที่ไม่ยุติธรรมของรัฐทำให้ชาวนาที่มีลักษณะยืนหยัดมากขึ้นในสิทธิของตน พวกเขาต่อสู้จนสามารถได้รับการชลประทาน ซึ่งแรกเริ่มเดิมทีไม่อยู่ในแผนการของรัฐบาล และยังมีความสามารถที่จะผลักดันให้สำนักงานประมงจังหวัดเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งเคยก่อผลเสียต่อชาวประมงขนาดเล็กที่ทำมาหากินในเขตอ่างเก็บน้ำของเขื่อน สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพลังซ่อนเร้นแห่งการปฏิบัติการแบบรวมหมู่ของชาวนา และความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชาวนาและชุมชน ในส่วนของเศรษฐกิจของหมู่บ้านนั้น งานวิจัยได้โต้แย้งว่าในบางพื้นที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสามารถเข้าถึงความสะดวกด้านการคมนาคมได้น้อยกว่า หรือเข้าถึงได้ช้ากว่า หมู่บ้านได้รักษาเศรษฐกิจแบบยังชีพไว้จนกระทั่งช่วงปลายของทศวรรษ 1960 และในบางพื้นที่รักษาไว้จนถึงช่วงต้นของทศวรรษ 1970 สำหรับหมู่บ้านโนนกลางนั้น การสร้างถนนในช่วงปลายของทศวรรษ 1960 คือหลังจากเขื่อนได้สร้างแล้วเสร็จ ได้ทำให้เศรษฐกิจของหมู่บ้านเข้าไปใกล้ชิดกับเศรษฐกิจแห่งชาติมากขึ้น ผู้คนได้เริ่มผลิตพืชเศรษฐกิจหลายอย่างเป็นสินค้าเพื่อขาย และได้ขยายกิจกรรมเศรษฐกิจแบบเกษตรครัวเรือนไปสู่งานนอกการเกษตร แม้กระนั้นก็ตามมากกว่าร้อยละ 80 ของครอบครัวทั้งหมดยังคงปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือนต่อไป ส่วนที่เหลืออีกร้อยละ 20 เป็นชาวประมงที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ผู้ซึ่งหาเลี้ยงชีพโดยการทำประมงในอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนและการอพยพหางานทำในต่างถิ่น

จากการวิเคราะห์หมู่บ้านโนนกลางดังกล่าว เราได้ประเด็นที่เป็นใจกลางอย่างน้อยสองประเด็น ประการแรก ครอบครัวของชาวนาแสดงบทบาทที่สำคัญในการตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่คุกคามต่อการดำรงชีพของสมาชิกในครอบครัว โอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรในชนบทที่แตกต่างกันยังผลให้มีรูปแบบในการแสวงหาวิธีการดำรงชีพที่แตกต่างกัน แต่แบบแผนที่เหมือนกันอย่างหนึ่งดูเหมือนจะเป็นการขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่กิจกรรมนอกการเกษตร ในขณะเดียวกันก็รักษาการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีพเอาไว้ ประการที่สอง ในสภาพการณ์บางอย่าง การกระทำของชาวนาในรูปของปัจเจกชนและครอบครัวจะไม่ได้ผล ตัวอย่างเช่น เมื่อเผชิญกับการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมของอำนาจรัฐ ในกรณีเช่นนั้นชาวนา ก็จะปฏิบัติการแบบรวมหมู่และใช้พลังของชุมชนเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของพวกเขา

ในบทที่ห้า ผู้วิจัยได้นำเสนอการวิเคราะห์ข้อมูลของหมู่บ้านแห่งที่สอง บ้านโคกสูงตั้งอยู่ในส่วนบนของลุ่มน้ำและไม่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการสร้างเขื่อน คนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ที่บ้านโคกสูงเป็นเครือญาติกันและมีภูมิลำเนาเดิมจากที่เดียวกัน ยกเว้นประมาณ 20 ครัวเรือนที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนด้วยเพราะบ้านเดิมถูกน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ หมู่บ้านนี้มีการอพยพแรงงานมาก เนื่องจากทางเลือกเกี่ยวกับอาชีพการเกษตรกรรมและนอกเกษตรกรรมถูกจำกัดอย่าง

มาก ค่าตอบแทนจากผู้อพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นได้กลายเป็นแหล่งที่มาอันสำคัญของรายได้สำหรับชาวบ้านเหล่านี้ รายได้จากผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่นจำนวนหนึ่งถูกนำไปใช้เพื่อการลงทุนในการผลิตข้าว ตามความเป็นจริงแล้ว การใช้เงินที่ผู้อพยพแรงงานส่งกลับมาให้ไปในการลงทุนทางการเกษตรสามารถพบได้ในทั้งสามหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้ ซึ่งข้อค้นพบนี้ขัดแย้งกับผลการวิจัยของงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองในประเทศไทย งานวิจัยนี้ยังแสดงให้เห็นว่าชาวนาได้ระดมเงินสดจากแหล่งอื่นๆ หลายแหล่งเพื่อลงทุนในการผลิตข้าว ซึ่งได้กระทำต่อมาอย่างไม่ขาดสายในทุกๆ ปีโดยครอบครัวของชาวนาส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน นี่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงตัวเองในเศรษฐกิจของชาวนา

งานวิจัยนี้ได้ชี้ให้เห็นความจริงที่ว่าโครงการพัฒนาต่างๆ ที่ริเริ่มโดยรัฐนั้นอาจยังผลให้ชาวนามหมดโอกาสที่จะเข้าถึงและเข้าควบคุมทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นได้ โครงการเหล่านี้ยังอาจนำไปสู่ความขัดแย้งกันภายในหมู่บ้านอีกด้วย ในกรณีของหมู่บ้านโนนกลางตามที่กล่าวข้างต้น ชาวนาได้สูญเสียที่ดินของตนเนื่องจากการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ ที่หมู่บ้านโคกสูง ชาวนาสามารถเข้าถึงและควบคุมหนองน้ำของหมู่บ้านหมู่บ้านได้น้อยลง อันเป็นผลสืบเนื่องจากการดำเนินโครงการพัฒนาของรัฐที่ต้องการพัฒนาแหล่งน้ำของชุมชนตลอดจนพัฒนาอาชีพให้แก่ชาวนา การขุดลอกหนองบึงตามธรรมชาติให้กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และลึกได้ทำลายแหล่งอาหารของคนจน เด็ก และผู้หญิง การพัฒนาอาชีพเลี้ยงปลาซึ่งริเริ่มโดยกลไกของรัฐ ได้ให้อภิสิทธิ์แก่คนกลุ่มเล็กๆ ในหมู่บ้านที่จะใช้ประโยชน์จากอ่างเก็บน้ำและโดยผลจากการนั้นได้สร้างความขัดแย้งที่ยังไม่อาจแก้ไขได้ขึ้นภายในชุมชนเล็กๆ ของชาวนาดังกล่าวนั้น

บทที่ 6 ได้นำเสนอการวิเคราะห์ข้อมูลของหมู่บ้านสุดท้ายในโครงการศึกษานี้ หมู่บ้านหนองเดิม ตั้งอยู่ตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำพองในเขตที่ได้รับการชลประทาน ซึ่งสภาพเช่นนี้เป็นไปได้เพราะมีการสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์อันเป็นเป้าหมายของการพัฒนา อาจกล่าวได้ว่าระบบชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งอาศัยน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ ประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในการพัฒนาเกษตรกรรมในเขตนี้ อาจกล่าวได้ว่า หนองเดิม เป็นหมู่บ้านแห่งการเกษตรเชิงพาณิชย์โดยพิจารณาจากข้อที่ว่าการผลิตภาคการเกษตร และกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และรายได้ที่ได้จากกิจกรรมเหล่านี้ สามารถเลี้ยงชีวิตประชากรส่วนใหญ่ในหมู่บ้านได้ ระบบชลประทานได้แสดงบทบาทที่สำคัญในการพัฒนาภาคเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนมากสามารถปลูกข้าวได้สองครั้งต่อปี และยังสามารถขยายไปสู่การเพาะปลูกพืชชนิดอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า เช่น การปลูกผัก และการปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ ในหมู่บ้านนี้พบว่ามากกว่าร้อยละ 90 ของครัวเรือนในหมู่บ้านปลูกข้าว และมากกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนประกอบกิจการเลี้ยงสัตว์เพื่อวัตถุประสงค์เชิงพาณิชย์ เกษตรกรรมในหมู่บ้านมีลักษณะหลากหลาย และมีการพัฒนามากกว่าอีก 2 หมู่บ้าน การผลิตผักเพื่อขายจำเป็นต้องมีการล้างทำความสะอาด บรรจุหีบห่อในชั้นมูลฐาน การผลิต

เมล็ดพันธุ์แบบเข้มข้น(เช่น เมล็ดพันธุ์พริก แดงแคนตาลูป) ต้องการแรงงานมากในบางช่วงเวลาเช่น ในช่วงของการผสมเกสร สภาพเช่นนี้ก่อให้เกิดการจ้างงานในหมู่บ้าน ผลก็คืออัตราผู้อพยพไปทำงานทำในหมู่บ้านนี้ต่ำกว่าอัตราอพยพในอีกสองหมู่บ้านเป็นอย่างมาก แทบจะครึ่งต่อครึ่ง

แม้ว่าหมู่บ้านหนองเดิมจะอยู่ใกล้เขตเมืองมากกว่าอีกสองหมู่บ้าน คือตั้งอยู่ห่างจากนครขอนแก่นประมาณ 15 กิโลเมตรเท่านั้น แต่หมู่บ้านแห่งนี้ก็ยังคงรักษาขนบประเพณีหลายอย่างเอาไว้มากกว่าครึ่งหนึ่งครอบครัวในหมู่บ้านนี้ยังคงมีการแลกเปลี่ยนแรงงานในขนาดที่มากกว่าอีกสองหมู่บ้านถึงร้อยละห้าสิบ นอกจากนี้ หมู่บ้านนี้ยังคงรักษาประเพณีการแบ่งปันที่ดินสาธารณะของชุมชนให้แก่ครอบครัวที่ไม่มีที่ดินเลยหรือมีที่ดินทำกินไม่พอเลี้ยงชีพ โดยมีระบบการจัดแบ่งที่ดินใหม่ทุกปีและกระทำต่อเนื่องมาจากการอดีตจนถึงปัจจุบัน ผลก็คือครอบครัวที่ทำนาสามารถปลูกข้าวได้ทุกปีโดยไม่ว่างเว้น อย่างน้อยก็เพื่อการบริโภคในครัวเรือน ประเพณีเหล่านี้ (และค่านิยมที่อยู่เบื้องหลัง) ได้รับการรักษาไว้เพราะว่ามันยังคงรับใช้ชุมชนอย่างดี และเหมาะสมกับการเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่มีภาคเกษตรเป็นพื้นฐาน และยังแสดงให้เห็นถึงระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพที่ยังดำรงอยู่ในสังคมชาวนา แม้ว่าการผลิตส่วนหนึ่งจะเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเป็นสินค้าแล้ว

ข้อมูลเกี่ยวกับหมู่บ้านที่น่าอภิปรายในสามบทข้างต้นได้ชี้ให้เห็นว่า การแตกตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้านจากการผลิตข้าวและการปลูกพืชทางเศรษฐกิจเพียงไม่กี่อย่างไปสู่การจ้างงานนอกภาคการเกษตรได้กลายเป็นลักษณะพิเศษที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ดังนั้นบทที่เจ็ดจึงเริ่มต้นด้วยการอภิปรายถึงส่วนที่มีใช้งานในไร่นาจของการเศรษฐกิจแห่งครอบครัวชาวนา ได้แก่ การรับจ้างทางการเกษตรในท้องถิ่น กิจกรรมนอกการเกษตร (รวมถึงการจ้างงานที่มีใช้งานเกษตรในท้องถิ่น และกิจกรรมต่างๆ ของผู้ประกอบการในท้องถิ่น) และการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น งานวิจัยได้ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงที่ว่า แม้แรงงานรับจ้างภาคเกษตรและกิจกรรมนอกการเกษตรในท้องถิ่นได้มีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ แต่โอกาสในการมีงานทำในหมู่บ้านก็ยังคงต่ำมาก ผลก็คือการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำงานทำในต่างถิ่นกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกการเกษตรที่แพร่หลาย อันที่จริงแล้วในงานวิจัยหลายชิ้น การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นถูกมองว่าเป็นรูปแบบเดียวของกิจกรรมนอกการเกษตรของชาวนา และคำทั้งสองนี้ได้ถูกนำไปใช้แทนกันอยู่เป็นประจำ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นเป็นรูปแบบที่ปรากฏแพร่หลายมากที่สุดของกิจกรรมนอกการเกษตรในชนบทไทยช่วงเวลาหลายทศวรรษมานี้

การวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการจ้างแรงงานในหมู่บ้านได้ชี้ให้เห็นว่า ในสามหมู่บ้านนี้ได้มีการจ้างแรงงานมากกว่า 6000 คน-วันต่อปี ในรูปของการรับจ้างรายวัน แสดงให้เห็นว่าในท้องถิ่นนี้มีการขาดแคลนแรงงาน แต่ข้อที่น่าสนใจก็คือ ทั้งๆ ที่มีการขาดแคลนแรงงาน แต่ผู้คนในหมู่บ้านนี้ยังต้องอพยพไปทำงานทำในที่อื่น ที่เป็นเช่นนี้เพราะการขาดแคลนแรงงานเกิดขึ้นเฉพาะฤดูกาลและดำรงอยู่เพียงระยะสั้นๆ ในช่วงฤดูปักดำ และฤดูเก็บเกี่ยวเท่านั้น (สภาพเช่นนี้ถูกกำหนดโดยฤดู

กาล ช่วงแสง ช่วงระยะของการปล่อยน้ำในระบบชลประทานซึ่งมีผลต่อเวลาเริ่มทำนา และการรณรงค์ให้ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวสายพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงจนเกิดการปลูกข้าวสายพันธุ์เหมือนกันหมดในท้องถิ่น แต่กลับมีผลคือข้าวสุกพร้อมกันและต้องเร่งเก็บเกี่ยวพร้อมกัน) เมื่อทุกครอบครัวต่างก็พยายามทำงานการเกษตรของตนให้เสร็จ พวกเขาต่างให้ความสำคัญอันดับแรกแก่งานในไร่นาของตน และให้ความสำคัญอันดับรองแก่พันธะในการแลกเปลี่ยนแรงงาน เมื่อเป็นเช่นนี้ความต้องการที่จะได้แรงงานเสริมจึงกระทำได้โดยการจ้างแรงงานจากต่างถิ่นที่เข้ามาหารับจ้างในช่วงเวลาเร่งด่วนนี้ สาเหตุสำคัญที่อยู่เบื้องหลังสภาพเช่นนี้ก็คือลักษณะพิเศษของการเศรษฐกิจของชาวนาตะวันออกเฉียงเหนือ นั่นคือการมีวัฒนธรรมข้าวเป็นวิถีวัฒนธรรมหลักของชุมชน และการมีไร่นาของครอบครัวเล็กๆ เป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญซึ่งดำรงอยู่อย่างแพร่หลายในชุมชน

เนื่องจากการอพยพไปหางานทำในต่างแดน คือ รูปแบบที่สำคัญที่สุดของการแตกตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ งานวิจัยชิ้นนี้จึงสำรวจปัญหานี้โดยมองการอพยพไปหางานทำว่า เป็นทั้งการตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และเป็นเครื่องมือในการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งการอพยพไปหางานทำได้ถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์ของครอบครัวชาวนาที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลง และเป็นวิธีสร้างการเปลี่ยนแปลงโดยตัวของพวกเขาเอง สิ่งที่มีความสำคัญเป็นพิเศษก็คือการค้นหาว่าการอพยพไปหางานทำได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของครอบครัวอย่างไร งานวิจัยชิ้นนี้ได้ค้นพบว่าครอบครัวส่วนใหญ่ได้รับเงินที่ส่งมาให้จากสมาชิกครอบครัวที่อพยพไปหางานทำ และครอบครัวส่วนใหญ่ที่ได้รับเงินที่ส่งกลับมา ได้ใช้เงินส่วนหนึ่งไปลงทุนในด้านการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการผลิตข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครอบครัว สภาพความเป็นจริงดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีพยังคงมีบทบาทสำคัญในเศรษฐกิจของชาวนา ทั้งๆ ที่มีการแตกตัวทางเศรษฐกิจเป็นรูปอื่นๆ สำหรับครอบครัวชาวนาที่ยากจนแล้ว เงินที่ส่งกลับมาให้ทำให้พวกเขาผลิตข้าวต่อไปได้ ถ้าปราศจากเงินที่ส่งมาให้จากผู้อพยพไปหางานทำในต่างถิ่นเสียแล้ว ครอบครัวในชนบทต่างๆ ที่ยากจนและขาดแคลนที่ดินทำกินอย่างพอเพียงอาจจะทิ้งการเกษตรไปเลยก็ได้

บทที่เจ็ดเป็นการวิเคราะห์ผลกระทบของการแตกตัวไปสู่การทำงานภาคนอกเกษตรที่มีต่อการแตกชนชั้นในสังคมชาวนา งานวิจัยนี้ได้โต้แย้งว่าการเติบโตของการเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรมิได้ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนที่ของทุนหรือการเคลื่อนที่ของแรงงานในรูปแบบที่สมบูรณ์ ในทางทฤษฎีแล้วการเติบโตของเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรอาจส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายทุนในหมู่กลุ่มบุคคลที่ร่ำรวย ผู้ซึ่งอาจเลือกลงทุนในกิจกรรมแบบผู้ประกอบการมากขึ้น แทนที่จะนำเงินไปลงทุนในภาคเกษตรกรรม เนื่องจากข้อจำกัดในด้านการดูดซับทุนในภาคการเกษตร และขั้นสุดท้ายแล้วอาจจบลงโดยการขายที่ดินออกไปเสียเลย ความเป็นไปได้ก็อย่างก็คือผู้ประกอบการที่มีเงินเหล่านี้อาจนำเงินไปลงทุนสะสมที่ดิน งานวิจัยชิ้นนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ไม่มีข้อใดในบรรดาทางเลือกทั้งสองนี้มีรูปแบบที่

สมบูรณ์ในเขตลุ่มแม่น้ำพอง การเติบโตของผู้ประกอบการในชนบทถูกจำกัดโดยปัจจัยหลายอย่าง ที่สำคัญคือ ทุนอันจำกัดและความไม่เชี่ยวชาญของผู้ประกอบการในชนบทเอง และการแข่งขันจากผู้ประกอบการในเมืองที่มีทั้งเงินทุนและความเป็นมืออาชีพสูงกว่า เหล่านี้ ทำให้วิสาหกิจในระดับหมู่บ้านไม่สามารถขยายตัวได้ และในขณะเดียวกันการรวมศูนย์ของที่ดินก็ไม่เกิด เนื่องจากผู้ประกอบการที่มีเงินในหมู่บ้านมักจะให้ความสำคัญแก่การให้การศึกษาในระดับสูงแก่พวกลูก การทำเช่นนี้ มีผลทำให้พวกเขามีความสนใจน้อยที่จะซื้อที่ดินเพิ่ม เนื่องจากพวกลูกๆ ที่มีการศึกษาของพวกเขามักโยกย้ายไปอยู่ไกลจากบ้าน เพื่อไปทำงานในสถานที่ที่มีงานที่เหมาะสมกับคุณวุฒิทางการศึกษาซึ่งมักไม่ใช่งานในหมู่บ้าน การที่ลูกไปอยู่ไกลนี้ยังทำให้ผู้ประกอบการและชาวนารวยรู้สึกถึงความจำเป็นของการพึ่งพิงเพื่อนบ้านมากขึ้น ทำให้พวกเขายังคงรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านไว้

ข้อสรุปเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในบริเวณลุ่มน้ำพองได้ให้ไว้ในบทที่แปด การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสามแบบในลุ่มแม่น้ำพอง ลักษณะร่วมของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนข้อสรุปเกี่ยวกับยุทธศาสตร์ของครอบครัวชาวนาก็ได้นำเสนอไว้ในบทนี้ งานวิจัยนี้ นำสู่ข้อสรุปว่า กลยุทธ์ในการปรับตัวของครอบครัวชาวนา การตอบสนองและการตอบโต้ รวมทั้งปฏิบัติการในระดับชุมชนโดยรวม มีส่วนกำหนดลักษณะเฉพาะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การตอบสนองของชาวนาต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็ดี การปรับตัวเข้าหา และการต่อต้านต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็ดี มักไม่มีรูปแบบที่เป็นหนึ่งเดียว ด้วยเหตุฉะนั้น รูปลักษณะของทุนนิยมและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาจึงมักไม่มีรูปแบบเดียวกัน

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและกรอบแนวคิดในการวิจัย

2.1 กระบวนการเปลี่ยนผ่านที่ยืดเยื้อของเศรษฐกิจชานาสู่ระบบทุนนิยม

การค้นคว้าส่วนใหญ่เกี่ยวกับพัฒนาการของทุนนิยมในเขตชนบทและกระบวนการแห่งการเปลี่ยนแปลงของชานาไทยอันเป็นผลจากการนี้ ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีมาร์กซิสต์และเป็นงานค้นคว้าที่ทำกันมาในระยะเวลาไม่นานนัก งานค้นคว้าที่เคยมีมาก่อนเป็นงานเกี่ยวกับวิถีชีวิตในชนบทและสังคมชนบท ซึ่งพบได้ในวิชาใหญ่ๆ สามวิชาคือ วรรณกรรมพื้นบ้าน โบราณคดี และมานุษยวิทยา (ฉัตรทิพย์ 2001) งานวิจัยเชิงมานุษยวิทยาช่วงต้นๆ ซึ่งศึกษาสภาพชีวิตและสังคมหมู่บ้านไทย ปรากฏเห็นได้ประมาณปี 1950-1970 ส่วนใหญ่เป็นงานที่เขียนโดยนักวิชาการตะวันตกและได้รับการชี้แนะโดยทฤษฎีโครงสร้างการหน้าที่และทฤษฎีการทันสมัย งานค้นคว้าเหล่านี้พยายามหาข้อสรุปและอธิบายถึงโครงสร้างสังคมชานาไทย ชานาไทยถูกนำเสนอในลักษณะที่ถูกผูกมัดโดยชนบทธรรมนิยมประเพณีต่างๆ และมีลักษณะที่ไม่ตอบสนองต่อการพัฒนาสู่ความทันสมัย เช่น งานของจอห์น เดอ ยัง (John de Young, 1995) และแจค เอ็ม พ็อตเตอร์ (Jack M. Potter, 1976) เป็นต้น

ความพยายามที่จะอธิบายรูปลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของสังคมไทยช่วงก่อนหน้าระบบทุนนิยมและการเปลี่ยนแปลงของชนบทอันเป็นผลจากการขยายตัวของระบบทุนนิยมได้ปรากฏในงานค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ (1979)¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (1976), ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์ (1976) และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (1984) จิตร ภูมิศักดิ์ ยืนยันว่าระบบศักดินา² ได้ขัดขวางพัฒนาการของทุนนิยมในประเทศไทย และด้วยโครงสร้างของสังคมแบบศักดินา ชานาและชนชั้นผู้ใช้แรงงานได้ถูกขูดรีด ภายใต้ระบบศักดินา พระมหากษัตริย์ ราชวงศ์ และบรรดาขุนนางทั้งปวงได้ครอบครองที่ดินต่างๆ ภายในประเทศ และได้ดึงเอามูลค่าส่วนเกินของแรงงาน ภาษีและศุลกากรในรูปแบบต่างๆ จากราชกรรรมตา นักวิชาการใน

¹ โฉมหน้าศักดินาไทย ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 1950

² ศักดินา ตามตัวอักษร หมายถึง “อำนาจเหนือที่นา” (Hong, 1984) หรือคำแปลที่เป็นทางเลือกที่มีความหมายใกล้เคียงกับภาพความเข้าใจข้างต้น ก็คือ “การจัดสรรทรัพยากร” (Pasuk and Baker, 1995) ภายใต้ระบบดังกล่าวกษัตริย์ได้จัดสรรหน้าที่การงานและสิทธิพิเศษจำนวนหนึ่งซึ่งรวมเอาความรับผิดชอบต่างๆ ทางด้านบริหาร, การทหาร, การมียศตำแหน่งอันทรงเกียรติและการมีบทบาทควบคุมประชาชนเข้าด้วยกัน นับแต่ช่วงปลายศตวรรษที่สิบหกเป็นต้นมา สิ่งที่พระราชทานให้เหล่านี้ได้ประมวลเข้าเป็นระบบอันเดียว ข้าราชการบริวารทุกคนที่อยู่ใต้พระมหากษัตริย์ตามทฤษฎีแล้วได้รับพระราชทานตำแหน่งที่วัดด้วยหน่วยของศักดินา แม้ระบบศักดินาอาจมีลักษณะพิเศษบางอย่างซึ่งใกล้เคียงกับศักดินาของยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อผูกพันธนาของชานาที่มีต่อขุนนางและการนำเอาระบบเกณฑ์แรงงานก่อตั้งกองทัพ แต่ในด้านอื่นๆ แล้ว ศักดินามีความแตกต่างในชั้นมูลฐาน ภายใต้ระบบศักดินาข้อตกลงเกี่ยวกับการรับใช้เกี่ยวข้องกับแรงงานของชานาโดยตรง และมีความเกี่ยวข้องกับที่ดินโดยทางอ้อมเท่านั้น (Pasuk and Baker, 1995)

สาขาเศรษฐศาสตร์การเมืองของทศวรรษที่ 1970 เห็นด้วยแบบจำลองของสังคมศักดินาที่มีการขูดรีดของจิตร ภูมิศักดิ์ แม้ว่าพวกเขาจะไม่เห็นด้วยกับจิตรในประเด็นที่ว่า ระบบศักดินาไทยเป็นเช่นเดียวกับระบบศักดินาของยุโรป พวกเขาโต้แย้งว่าทฤษฎีมาร์กซิสต์คลาสสิกไม่สามารถนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของประเทศไทยและปัญหาต่างๆ ของประเทศนี้ได้ ในขณะที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เน้นกรรมสิทธิ์ในที่ดินว่าเป็นพื้นฐานของการขูดรีดทางชนชั้นในประเทศไทยในช่วงก่อนการพัฒนาแบบสมัยใหม่ ชัยอนันต์ (Chai-anan, 1976) ได้นำเอาแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียมาอธิบายสังคมและการปกครองของไทย เขาได้บรรยายถึงกษัตริย์แบบสมบูรณาสิทธิราชของไทยว่าเป็น “ผู้ทรงอำนาจแบบเด็ดขาดแห่งตะวันออก” ผู้ซึ่งกุมอำนาจทั้งหมดเหนือชาวนาและขุนนางทั้งปวง พวกเขาชาวไทยไม่เหมือนขุนนางศักดินาในยุโรปเนื่องจากพวกเขาต้องขึ้นต่อการควบคุมของกษัตริย์และถูกควบคุมโดยกฎหมายที่รื้อถอนอำนาจหลายฉบับ ตัวอย่างเช่นกฎหมายมรดก ซึ่งสกัดกั้นมิให้พวกเขาสะสมความมั่งคั่ง โดยกำหนดว่าทรัพย์สินของผู้ตายจะต้องถูกแบ่งออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยและแจกจ่ายกันในหมู่บิดามารดา ภรรยา ลูก และรัฐ ดังนั้นสังคมในระยะดังกล่าวซึ่งจิตร ภูมิศักดิ์ อ้างว่าเป็นศักดินา จึงขาดแรงขับเคลื่อนภายในที่จะเปลี่ยนไปสู่วิธีการผลิตแบบทุนนิยม

ฉัตรทิพย์ (1984) ได้ชี้ให้เห็นอีกแง่หนึ่งของวิธีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งชัยอนันต์ ไม่ได้กล่าวถึง นั่นคือลักษณะของเศรษฐกิจหมู่บ้านแบบเลี้ยงตนเอง ซึ่งภายในระบบเศรษฐกิจแบบนี้ ชาวนาทำการผลิตทางเกษตรและหัตถกรรมเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ ระบบทุนนิยมมีการพัฒนาขึ้นจากภายนอกหมู่บ้าน และพยายามบีบคั้นเอาส่วนเกินจากหมู่บ้านไป ในกระบวนการนี้ ทุนจากภายนอกกลับกลายเป็นตัวจำกัดการพัฒนาของพลังการผลิตของหมู่บ้าน ระบบทุนนิยมจากภายนอกทำให้การก่อตัวของผู้ประกอบการในชนบทไม่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นได้ช้า และยังทำให้กระบวนการแตกตัวเป็นชนชั้นไม่ปรากฏชัดออกมาอย่างเต็มที่อีกด้วย

ทั้งฉัตรทิพย์และชัยอนันต์ ได้พยายามอธิบายรูปลักษณ์ทางสังคมเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยช่วงก่อนหน้าระบบทุนนิยมจากจุดยืนของทฤษฎีมาร์กซิสต์ แม้จะมีความเห็นที่แตกต่างกันบางประการ ข้อหนึ่งในบรรดาความสนใจที่สำคัญของนักวิชาการทั้งสองท่านนี้ก็คือ ต้องการอธิบายให้เห็นว่าเหตุใดระบบทุนนิยมจึงไม่สามารถหยั่งรากในชนบทของประเทศไทยและเหตุใดชนชั้นกลางที่เป็นอิสระ ที่เป็นคนพื้นเมืองแท้ๆ จึงมิได้เกิดขึ้น ทั้งๆ ที่ประเทศนี้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของทุนนิยมมาตั้งแต่ปี 1855 ฉัตรทิพย์ (1944) ได้ยืนยันว่าจนกระทั่งปี 1932 เศรษฐกิจหมู่บ้านแบบเลี้ยงตนเองยังคงเป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจที่สำคัญในภาคเหนือ ภาคใต้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

ระบบทุนนิยมแทรกเข้ามาสู่ภาคเกษตรของไทยในลักษณะที่ช้ามาก จนกระทั่งทุกวันนี้ นักวิชาการที่ศึกษาปัญหาชนบทได้ตั้งข้อสังเกตว่าการแตกออกเป็นชนชั้นของชาวนาไทยตามทฤษฎีมาร์กซิสต์ เกิดขึ้นช้ามาก เทอร์ตัน (Turton, 1989 a) ครั้งหนึ่งเคยกล่าวไว้ว่า

“ตลอดเวลาที่ยี่สิบกว่าปีที่ผ่านมา จำนวนของผู้ถือครองที่ดินภาคเกษตรขนาดใหญ่และ

ใหญ่มาก ได้เพิ่มทวีขึ้น และจำนวนของประชากรภาคเกษตรในชนบทที่ไม่มีที่ดินทำกินก็เพิ่มขึ้น แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าและเป็นปัญหาให้ขบคิดมากกว่าในอันที่จะวิเคราะห์แนวโน้มภาคเกษตรก็คือ การคงมีอยู่ หรือในบางกรณีคือการฟื้นคืนของเจ้าที่ดินขนาดเล็ก และขนาดกลางเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประชากรในชนบท” (Turton, 1989 a: 76; จุดเน้นเพิ่มเข้ามาโดยผู้วิจัย)

เพื่อที่จะค้นหาคำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนการแห่งการเปลี่ยนแปลงในชนบทที่ยังเป็นปัญหาให้ขบคิดนี้ มีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาถึงการวิจัยที่กระทำในระดับจุลภาค นอกจากนี้ยังเป็นความปรารถนาของงานวิจัยชิ้นนี้ที่จะเข้าใจกระบวนการที่เศรษฐกิจหมู่บ้านได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจระดับชาติ และผลสะท้อนของการผนวกรวมนี้มีต่อเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่งานวิจัยในระดับหมู่บ้านบางชิ้น ซึ่งให้ความสนใจในประเด็นการพัฒนาแบบทุนนิยมและการเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบทุนนิยมของเศรษฐกิจในชนบทไทยในยุคปัจจุบัน โดยจะกล่าวถึงงานวิทยานิพนธ์ 2 ชิ้นที่เกี่ยวข้องโดยตรง คือ การค้นคว้าเกี่ยวกับการแตกตัวเป็นชนชั้นในหมู่บ้านภาคกลางโดยศิริรักษ์ ศิวารมย์ (1985) และการค้นคว้าเกี่ยวกับการผลิตข้าวที่แปรไปสู่การผลิตแบบการค้าและกระบวนการแรงงานในหมู่บ้านภาคเหนือโดยอานันท์ กาญจนพันธ์ (Anan, 1984) ทั้งสองท่านได้ให้ความสนใจแก่ภาคเกษตรของเศรษฐกิจชาวนา และได้ข้อสรุปว่า ในสังคมชาวนาได้ปรากฏเพียงการแตกตัวเป็นชนชั้นแต่เพียงบางส่วน และการแปรสภาพเป็นการค้าแบบบางส่วนเท่านั้น

ศิริรักษ์ ศิวารมย์ (1985) ได้ศึกษากระบวนการแตกตัวเป็นชนชั้นของชาวนาในภาคกลางในระหว่างปี 1942-1981 โดยการศึกษาเอกสารจากหอจดหมายเหตุและการสัมภาษณ์ชาวนาในจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์และฉะเชิงเทรา เธอยืนยันว่าสังคมชาวนาในภาคกลางในช่วงต้นของทศวรรษ 1980 ได้มีความแตกต่างทางทรัพย์สินมากพอสมควรและมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นกว่าเดิม มีปัจจัยหลายอย่างทำให้เกิดความแตกต่างทางทรัพย์สิน นับตั้งแต่การเกิดขึ้นของการค้าข้าว การส่งออกข้าวโดยการสนับสนุนของรัฐในระบอบกษัตริย์ การสูญเสียของที่ดินที่สามารถบุกเบิกจับจองได้ในเขตภาคกลาง การทำให้ที่ดินกลายเป็นสินค้า การขยายตัวของการผลิตสินค้าเกษตรอย่างกว้างขวาง และการรวมเอาเศรษฐกิจไทยให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับระบบทุนนิยมโลก ผลก็คือในหมู่บ้านที่ปลูกข้าวในนครสวรรค์ ชาวนาถูกแบ่งแยกออกเป็นห้าสถานภาพด้วยกัน คือ เจ้าของที่ดิน ผู้จัดสรรที่ดิน ผู้เช่าประเภทแบ่งปันผลผลิต ผู้เช่าประเภทเสียค่าเช่าและผู้ใช้แรงงานที่ไม่มีที่ดินเลย แต่กระนั้นก็ตาม สภาวะที่ชนชั้นชาวนาแตกออกเป็นสองชนชั้นใหญ่ คือชนชั้นเจ้าที่ดินและคนงานไร้ที่ดิน ยังไม่ได้เกิดขึ้น ชาวนาที่มีที่ดินทำกินยังคงประกอบเป็นส่วนสำคัญในสังคมหมู่บ้าน และแม้ครอบครัวที่มีที่ทำกินขนาดเล็กก็ยังสามารถดำรงชีวิตและการผลิตแบบชาวนาต่อไปได้

ข้อมูลที่คล้ายคลึงกันนี้ได้ถูกค้นพบโดยอานันท์ กาญจนพันธ์ (Anan 1984) ซึ่งได้ทำการวิจัยในหมู่บ้านทางภาคเหนือ การค้นคว้าของเขาเกี่ยวกับการทำให้การผลิตข้าวกลายเป็นแบบสินค้าในภาคเหนือของประเทศไทยครอบคลุมระยะเวลาประมาณ 80 ปี นับจากปี 1900 ถึงปี 1981 อานันท์ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงระยะสุดท้ายของช่วงที่ทำงานวิจัย (กลางทศวรรษ 1970-ปี1981) อันเป็นระยะที่รัฐบาลไทย โดยการปฏิบัติตามคำแนะนำของธนาคารโลก ได้ขยายการลงทุนและเทคโนโลยีไปยังเศรษฐกิจชนบท ไว้ว่า

“---กระบวนการกลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพได้เกิดขึ้นเพียงบางส่วนเท่านั้น ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็ก ทำการผลิตโดยอาศัยแรงงานในครอบครัว และเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงาน” (Anan,1984:499)

การผลิตข้าวในลักษณะ “การผลิตแบบเป็นสินค้าเพียงบางส่วน” เป็นโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคเหนือ สภาพเช่นนี้เป็นผลจากการพัฒนาแต่เพียงบางส่วนของตลาดที่ดินและตลาดแรงงาน ซึ่งทั้งตลาดที่ดินและตลาดแรงงานเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นสำหรับการเจริญเติบโตของการผลิตเชิงพาณิชย์ ในภาคเหนือที่ดินเป็นสิ่งหายาก เพราะว่าที่ดินถูกครอบครองโดยหมู่บ้านเจ้านาย ผู้มีตระกูล และทายาท แต่กระนั้น ราคาของที่ดินและการซื้อขายก็มิได้ถูกกำหนดโดยปัจจัยทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว อานันท์ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของสถานการณ์นี้ในทศวรรษ 1970 ว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างคึกคักของชาวนาในภาคเหนือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ให้พ่อค้าชาวจีนตัดสินใจขายหรือจำนองทรัพย์สินของพวกเขาให้แก่ธนาคารเสีย เนื่องจากกลัวที่จะเข้าไปพัวพันกับความขัดแย้งในชนบท และเนื่องจากพวกพ่อค้าเหล่านี้ไม่มีความสามารถที่จะบริหารไร่นาในเชิงพาณิชย์ได้ ตลาดแรงงานได้เกิดขึ้นแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น และดำเนินการภายใต้กลไกนอกการตลาด เพราะคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านเป็นชาวนาที่มีที่ดินผู้ซึ่งทำงานในไร่นาของตนเองและยังอาศัยเครือข่ายแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อให้การทำการเกษตรไม่มีต้นทุนที่สูงเกินไป เมื่อชาวนารายย่อยทั่วไปให้ความสำคัญกับไร่นาตนเองก่อน และให้ความสำคัญเป็นประการต่อมาต่อการผูกพันด้านการแลกเปลี่ยนแรงงาน แรงงานจึงหายาก แต่แทนที่เจ้าของที่ดินรายใหญ่จะใช้วิธีการขึ้นค่าแรงเพื่อให้ได้แรงงานมา พวกเจ้าที่ดินกลับพยายามที่จะเจาะเข้าไปในระบบเครือข่ายแรงงานของชาวนารายย่อยเพื่อให้ได้แรงงาน โดยใช้ความสัมพันธ์แบบระบบอุปถัมภ์เข้ามาช่วย (Anan, 1984) นอกจากนี้ จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยเอง จะเห็นได้ว่าชาวนาเหล่านั้นนอกจากทำนาในไร่นาของตนเองแล้ว ยังสามารถทำงานรับจ้างในกิจการนอกการเกษตรตามเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ เนื่องจากรอบเมืองเชียงใหม่มีอุตสาหกรรมรายย่อยเกิดขึ้นมากมาย ทำให้การที่เจ้าของที่ดินจะหาแรงงานเพื่อการการเกษตรทำได้ยากขึ้น และการแข่งขันเรื่องค่าแรงกับโรงงานอุตสาหกรรมก็ทำได้ยาก พวกเจ้าที่ดินจึงจำต้องหันไปใช้ความสัมพันธ์แบบประเพณีคือความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เพื่อจ้างแรงงาน หรือมิฉะนั้นก็หันไปลงทุนในกิจการนอกเกษตรอื่นๆ

อานันท์ระบุว่า มีพลังขับเคลื่อนหลายอย่างที่อยู่อันเบื้องหลังความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ขัดแย้งกันเองภายในของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ปัจจัยเหล่านี้มีความซับซ้อนอย่างสูงและตั้งอยู่บนความสัมพันธ์หลายชนิด มีทั้งความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ และเครือข่ายทางเศรษฐกิจ ภายใต้กลไกตลาดและการทำให้เศรษฐกิจแบบประเพณีกลายเป็นแบบเงินตรา (Anan, 1984: 497)

การอภิปรายข้างต้นได้เสนอประเด็นที่สำคัญหลายประเด็น กล่าวคือ แม้เศรษฐกิจชาวนาจะได้ประสานเข้ากับเศรษฐกิจการตลาดแบบทุนนิยมมาเป็นเวลาเกือบหนึ่งศตวรรษแล้วก็ตาม แต่การทำให้การผลิตเป็นแบบสินค้าก็ดี การทำให้ชนชั้นชาวนากลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพก็ดี รวมทั้งการแตกชนชั้นภายในเศรษฐกิจและสังคมชาวนาก็ดี ได้พัฒนาไปอย่างมาก นักวิจัยทั้งสองท่านได้ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา โดยการวางสังคมเศรษฐกิจของชาวนาไว้ท่ามกลางพัฒนาการทางการเมืองและทางสังคมเศรษฐกิจในขอบเขตที่กว้างขวางกว่าหมู่บ้าน คือ เศรษฐกิจระดับชาติและระดับโลก แต่เมื่อการวิจัยได้ก้าวมาถึงการอธิบายเกี่ยวกับความล่าช้าและรูปแบบที่ไม่สมบูรณ์ของการเปลี่ยนผ่าน นักวิชาการทั้งสองจะต้องหันไปมองหาปัจจัยภายในชุมชนชาวนาเอง เพื่อที่จะเข้าใจสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่สลับซับซ้อนนี้ จะเห็นได้ว่าคำอธิบายของศิริรักษ์ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของลักษณะพิเศษทางสังคมของสังคมชาวนา นั่นคือความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ อานันท์ได้ให้คำอธิบายทางเศรษฐกิจที่เป็นประโยชน์ ที่สามารถเชื่อมโยงกับลักษณะพิเศษทางสังคมที่ศิริรักษ์ได้ให้ไว้ คำอธิบายนั้นคือ การพัฒนาบางส่วนของตลาดที่ดินและแรงงาน

จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยเอง การใช้กลไกนอกเหนือจากเศรษฐกิจตามที่ระบุไว้โดยอานันท์ เป็นต้นว่า ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และการที่เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ได้เข้าไปใช้ประโยชน์จากการเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงานของชาวนาจนและชาวนากลาง เพื่อให้สามารถเข้าถึงแรงงานได้ เป็นผลสืบเนื่องจากลักษณะพิเศษสำคัญข้อหนึ่งเศรษฐกิจชาวนา นั่นคือการดำรงอยู่ของครอบครัวชาวนาขนาดเล็ก ซึ่งยังเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กหรือขนาดกลาง ครอบครัวที่มีที่ดินเหล่านี้มีสมาชิกของครอบครัวที่ทำงานอยู่ในทั้งภาคการเกษตรและภาคนอกการเกษตร เช่น การผลิตแบบรับเหมาช่วง และงานรับจ้างในนครเชียงใหม่ซึ่งอยู่ไม่ไกลมากนัก การที่ครอบครัวชาวนามีสมาชิกของครอบครัวเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายนี้เอง ที่ทำให้ชาวนาขนาดเล็กเหล่านี้สามารถดำรงชีพในชนบทต่อไปได้ การปฏิบัติดังกล่าวนี้ทำให้การสนองแรงงานสำหรับฟาร์มแบบทุนนิยมไม่มั่นคงและไม่แน่นอน แต่ทว่าสภาพดังกล่าวนี้มิได้คุกคามชาวนาขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยแรงงานของครอบครัวและเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นสำคัญ สถานการณ์ดังกล่าวนี้ในด้านกลับก็ได้ให้อำนาจต่อรองมากขึ้นแก่ผู้ใช้แรงงานในหมู่บ้านซึ่งไม่มีที่ดินเลยด้วย

คำอธิบายที่สำคัญอีกชุดหนึ่งเกี่ยวกับกระบวนการที่ยืดเยื้อของการเปลี่ยนผ่านสู่ระบบทุนนิยมของชาวไทยและการดำรงอยู่ของครอบครัวชาวนาขนาดเล็กในประเทศไทย คือคำอธิบายที่

ว่า เป้าหมายของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาคือ การผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองหรือการดำรงชีวิตอยู่ให้ได้ กระบวนการผลิตซ้ำของวัฒนธรรมชาวนา ซึ่งแสดงออกมาในลักษณะของวิถีชีวิต ระบบความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และสถาบันทางสังคมต่างๆ ทำให้ชุมชนหมู่บ้านและประชากรของชุมชนสามารถเลี้ยงชีพให้อยู่รอดได้ทั้งๆ ที่ต้องเผชิญกับการขูดรีดแบบทุนนิยม คำอธิบายเช่นนี้สามารถพบเห็นได้ในการวิจัยและบทความต่างๆ ที่เขียนโดยนักวิจัยและนักวิชาการผู้ซึ่งถูกจัดไว้ภายใต้ “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” ในระหว่างกลางทศวรรษปี 1980 ถึงช่วงต้นทศวรรษ 1990 เช่น งานวิจัยและงานเขียนของบาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร (1982), อภิชาติ ทองอยู่ (1983, 1984, 1985), บุญเพรง บ้านบางพูน (1984), ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (1984ล, 1984บ, 1991), บุญเทียน ทองประสาน (1988), เสรี พงศ์พิศ (1988), กาญจนา แก้วเทพ (1987, 1990), พรพิสัย เลิศวิชา (1988, 1989), ไพโรจน์ สโมสร, อภิชาติ ทองอยู่ และมณีนัย ทองอยู่ (1989) ในช่วงปลายของทศวรรษปี 1990 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้เสนอความเห็นว่าจะให้การพิจารณาแก่แง่มุมด้านเศรษฐกิจของชาวนามากกว่านี้และก็ได้มีการนำเสนอแนวคิดของชาวนาอฟเกี่ยวกับเศรษฐกิจชาวนาอย่างเป็นระบบในภาษาไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ชินศักดิ์ สุวรรณจักร และคนอื่นๆ 1998)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับฉัตรทิพย์นาถสุภาในประเด็นที่ว่า ในการที่จะเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจชาวนา เราจะต้องก้าวไปให้ไกลกว่าการใช้แนวคิดทางสังคมและทางวัฒนธรรม ดังนั้นในการสร้างเค้าโครงทางความคิดเบื้องต้น ผู้วิจัยจะหันไปหานักทฤษฎีคลาสสิกสองท่าน ผู้ซึ่งได้ให้เค้าโครงทางทฤษฎีที่มีพลังในอันที่จะอธิบายกระบวนการที่ยืดเยื้อของการเปลี่ยนผ่านของเศรษฐกิจชาวนาในยุโรปตะวันตกและตะวันออกสู่ระบบทุนนิยมในช่วงปลายของศตวรรษที่สิบแปดและช่วงต้นของศตวรรษที่สิบเก้า เห็นได้ชัดว่ามีใช้ทั้งหมดที่นักคิดเหล่านี้ได้นำเสนอสามารถนำมาใช้ในการวิจัยของผู้วิจัยเอง แต่ความคิดของพวกเขาบางประการยังคงมีความสำคัญอยู่จนทุกวันนี้และยังคงสามารถนำมาใช้กับประเทศไทยได้

2.2 คำอธิบายทางทฤษฎีบางประการเกี่ยวกับการเปลี่ยนผ่านที่ยืดเยื้อของเศรษฐกิจชาวนาสู่ทุนนิยม

เป็นที่น่าสังเกตว่าความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบทุนนิยมในภาคเกษตรได้ถูกสถาปนาขึ้นมาได้เพียงไม่กี่แห่ง แม้ว่าในภาคอุตสาหกรรมจะปรากฏรูปแบบที่แจ่มชัดของความสัมพันธ์ชนิดนี้แล้ว กูดแมนและเรดคลิฟท์ (Goodman and Redclift, 1981) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า แม้แต่ยุโรปในปัจจุบันทั้งตะวันออกและตะวันตก ลักษณะสำคัญหลายประการในโครงสร้างทางสังคมในชนบทได้แสดงให้เห็นเป็นนัยว่า การเปลี่ยนผ่านไปสู่อีกระบบหนึ่งในทางประวัติศาสตร์ตามที่มาร์กซ์ได้คาดการณ์ไว้ล่วงหน้า นั้น มิได้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ งานวิจัยต่อไปนี้จะได้หยิบยกประเด็นนี้ขึ้นมาอภิปราย โดยจะได้ทบทวนข้อวินิจฉัยทางทฤษฎีที่นำเสนอโดยคาร์ล เค้าสกี (Karl Kautsky) และ เอ. วี. ชายานอฟ (A.V. Chayanov) นอกจากนี้ จะได้นำเสนอแง่มุมบางประการ

เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องชาวนาที่เสนอโดยทีโอดอร์ ชานิน (Theodor Shanin) นักสังคมวิทยาร่วมสมัยด้วย

การตระหนักถึงความล่าช้าแห่งพัฒนาการแบบทุนนิยมในภาคเกษตรได้แสดงออกและนำมาอธิบายอย่างเป็นระบบโดยนักทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่เป็นต้นแบบบางคน บุคคลที่เป็นที่รู้จักกันดีที่สุดคนหนึ่งก็คือ คาร์ล เค้าท์สกี ในงานเขียนของเขาชื่อ *Die Agrafrage* ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษาเยอรมันในปี 1899 (และแปลเป็นภาษาอังกฤษและตีพิมพ์ในปี 1988) เค้าท์สกีก็มีความสนใจเป็นพิเศษในการอธิบายว่าเหตุใดลักษณะการถือครองที่ดินขนาดเล็กแบบชาวนารายย่อยจึงเพิ่มขึ้นในยุโรป ซึ่งเป็นข้อเท็จจริงที่ทำทนายการวิเคราะห์ในเรื่องการรวมศูนย์ของทุนนิยมขนาดใหญ่ในภาคการเกษตร

เค้าท์สกีได้นำเอาทฤษฎีของมาร์กซ์และเลนินเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรมาเสนอในอีกรูปแบบหนึ่ง เขาได้ชี้ถึงลักษณะพิเศษของภาคเกษตรกรรมเมื่อเผชิญหน้ากับพลังของทุนนิยม เขาเห็นด้วยกับมาร์กซ์และเลนินว่าการแปรสภาพภายในของสังคมชาวนาจะต้องเกิดขึ้น และชาวนาจำเป็นจะต้องปลาศนาการไปในฐานะเป็นพลังทางสังคมอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งพัฒนาการของทุนนิยม อย่างไรก็ตามเขาได้ปฏิเสธการนำเอากฎเกณฑ์ของระบบทุนนิยมไปใช้อย่างแข็งทื่อในภาคการเกษตร โดยการเน้นลักษณะพิเศษของการเกษตร การวิเคราะห์ของเค้าท์สกีเริ่มต้นด้วยการนำเสนอว่าชาวนาก่อนยุคทุนนิยม มิใช่เกษตรกรล้วนๆ เพราะชาวนายังเข้าไปพัวพันในหัตถกรรมพื้นบ้านในขอบข่ายที่กว้างขวางเพื่อสนองความต้องการด้านต่างๆ ของชาวนาเอง พัฒนาการของทุนนิยมได้ทำลายหัตถกรรมพื้นบ้านของชาวนาให้หมดไปและก่อให้เกิด “กระบวนการทำให้ชาวนากลายเป็นเกษตรกร” คู่ขนานกับปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ก็คือ “กระบวนการทำให้การผลิตแบบยังชีพกลายเป็นแบบการค้า” จากกระบวนการนี้ ชาวนาจะถูกดึงเข้าสู่การผลิตแบบสินค้าและมีความชำนาญทางใดทางหนึ่งโดยเฉพาะในภาคเกษตรไป ซึ่งประสบความสำเร็จในบางเขต จนถึงขนาดที่ว่าชาวนาต้องพึ่งพิงกับการผลิตพืชหรือสัตว์เชิงเดี่ยวบางชนิดเพื่อส่งออกขายในตลาดโลก และต้องเผชิญกับความผันแปรด้านราคาและความต้องการในตลาดโลก ภายใต้สภาพการณ์เช่นนั้น ไร่นาของชาวนาก็มีความสามารถน้อยลงทุกทีที่จะสนองความต้องการแห่งการดำรงชีพของครอบครัว

ด้านหนึ่งเค้าท์สกีก็ได้พยากรณ์ว่าไร่นาแบบครอบครัวจะเสื่อมลงเรื่อยๆ แต่อีกด้านหนึ่งเขาก็ตระหนักถึงความเข้มแข็งของครอบครัวชาวนาขนาดเล็ก เขาได้อธิบายว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้พลังแก่ชาวนาก็คือ การอยู่น้อยกินน้อยและการทำงานจนเกินตัวของสมาชิกทั้งครอบครัว รวมทั้งการใช้แรงงานของครอบครัวอย่างยืดหยุ่นและการร่วมมือกันโดยอาศัยเครือข่ายทางสังคมแห่งเพื่อนบ้านที่เป็นชาวชนบทด้วยกัน ซึ่งทำให้กิจการของชาวนามั่นคงมากกว่าฟาร์มขนาดใหญ่ของระบบทุนนิยมที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นพื้นฐาน เขายังชี้แนะเหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้ไร่นาแบบครอบครัวดำรงอยู่ต่อไปได้ อันเป็นลักษณะของระบบทุนนิยมเอง คือ การสะสมทุนและการรวมศูนย์ทุน ระบบทุนนิยมจะพัฒนาขึ้นได้ จะต้องมีการสะสมทุนและการรวมศูนย์ของทุน ซึ่งเป็นเรื่อง

ที่ยากมากที่จะทำได้สำเร็จในภาคการเกษตร ความแตกต่างที่สำคัญก็คือ ในภาคอุตสาหกรรมมีความเป็นไปได้ที่จะขยายปัจจัยการผลิตตามความปรารถนา แต่ในภาคเกษตร ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดินจะมีขนาดตายตัวภายใต้สภาพการณ์หนึ่งๆ และไม่สามารถเพิ่มขึ้นได้ตามอำเภอใจ เราสามารถกล่าวได้อย่างสั้นๆ ว่า ในความเห็นของเค้านี้ก็อุปสรรคสำคัญสำหรับทุนที่จะแทรกเข้าไปในภาคเกษตรก็คือ ประการแรกและเป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับเขาก็คือ ลักษณะพิเศษของเกษตรกรรมที่แตกต่างไปจากอุตสาหกรรม และประการที่สอง คือความเข้มแข็งของครอบครัวชาวนาและสังคมชาวนา เราจะเห็นได้ว่า ข้ออธิบายทางทฤษฎีที่เกิดขึ้นในระยะต่อมา ก็มักจะรวมศูนย์อยู่ในประเด็นที่สำคัญสองประเด็นนี้ไม่มากนักน้อย ซึ่งจะได้นำมาอภิปรายต่อไป

อาจกล่าวได้ว่าทฤษฎีของชยานอฟ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับชนชั้นชาวนาที่มีความชัดเจนที่สุดที่สามารถโต้แย้งกับการอธิบายตามทฤษฎีมาร์กซิสต์เกี่ยวกับชนชั้นชาวนาในภาคเกษตรกรรม ในหนังสือของเขาชื่อ “องค์กรแบบไร่นาของชาวนา” หรือ “องค์กรการผลิตของชาวนา” (Peasant Farm Organization) (Chayanov, 1980) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษารัสเซียในปี 1925 (และแปลเป็นภาษาอังกฤษและตีพิมพ์ในปี 1966) ชยานอฟได้โต้แย้งว่าพลวัตของเศรษฐกิจชาวนาในชนบทไม่เป็นแหล่งกำเนิดของการแตกชนชั้นในสังคม (social differentiation) หรือการแปรสภาพเป็นชนชั้นกรรมาชีพ (proletarianization) เศรษฐกิจของชาวนาเป็นรูปแบบการผลิตแบบพิเศษที่มีกฎเกณฑ์เฉพาะเกี่ยวกับการผลิตและการบริโภค งานเขียนร่วมสมัยหลายชิ้นได้ให้ข้อสนับสนุนทางทฤษฎีและข้อมูลเชิงประจักษ์ที่สนับสนุนทฤษฎีของชยานอฟ (ตัวอย่างเช่น Shanin, 1972; Kerblay, 1971; Harrison, 1975; และ Friedman, 1978)

คุณูปการที่สำคัญของชยานอฟก็คือ ประการแรก เขาได้ให้ทฤษฎีเกี่ยวกับพฤติกรรมของชาวนาในระดับไร่นาของครอบครัวที่เป็นเอกชน และประการที่สองเขาได้แสดงให้เห็นว่า ในระดับชาติ เศรษฐกิจชาวนาควรจะได้รับคำแนะนำในฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบหนึ่งโดยตัวของมันเอง และมีใช้เป็นรูปแบบของระบบทุนนิยมในระยะเริ่มแรก โดยมีการผลิตสินค้าขึ้นปฐมนเป็นปรากฏการณ์ที่บ่งบอกถึงความเป็นทุนนิยมเริ่มแรก ดังที่นักลัทธิมาร์กซ์ได้กล่าวอ้าง ตามความเห็นของชยานอฟ แรงจูงใจของชาวนาแตกต่างจากแรงจูงใจของผู้ประกอบการในระบบทุนนิยม ในขณะที่แรงจูงใจของผู้ประกอบการในระบบทุนนิยมคือการทำกำไร การผลิตของชาวนากลับได้รับการกระตุ้นโดยความมุ่งหมายที่จะสนองความต้องการของครอบครัว แรงจูงใจของชาวนามีใช้แรงจูงใจของผู้ประกอบการผู้ซึ่งโดยผลของการลงทุน จะได้รับผลต่างระหว่างรายได้ทั้งหมดและค่าใช้จ่ายรวมทางการผลิต แต่แรงจูงใจของชาวนาเป็นแรงจูงใจแบบของคนงานที่ทำงานแบบรับเหมารายขึ้น ซึ่งเปิดโอกาสให้เขาแต่ผู้เดียวเป็นผู้กำหนดเวลาและความเข้มข้นของการใช้แรงงานของตน นี่ก็คือเหตุผลที่ว่าทำไมทฤษฎีของชยานอฟจึงให้ความสำคัญเป็นที่สุดแก่แนวคิดเรื่องความสมดุลระหว่างความต้องการในการยังชีพกับการประเมินโดยอัตวิสัยของชาวนาเองเกี่ยวกับความหนักหน่วงของการใช้แรงงาน กิจกรรมของชาวนาแตกต่างจากกิจกรรมของนายทุนจากสภาพความเป็นจริงที่ว่า หน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภคเป็นหน่วยเดียวกัน คือครอบครัว

ด้วยเหตุนี้ผู้ผลิตที่เป็นชาวนาจะทำงานหนักมากขึ้น ตราบไตที่เห็นว่าการทำงานหนักนี้จะให้ผลได้เพิ่มขึ้น แต่ชาวนาจะไม่ทนความลำบากจนเกินเลยจุดที่ผลได้ที่เพิ่มขึ้น เมื่อเทียบกับความหนักหน่วงที่เพิ่มขึ้นมาแล้ว ความหนักหน่วงและความลำบากมีน้ำหนักมากกว่า นี่ก็คือข้อที่ว่าเหตุใดกลไกทางเศรษฐกิจเช่นนี้จึงถูกเรียกว่า ความสมดุลระหว่างการใช้จ่ายแรงงานกับการบริโภค (labor-consumer balance)

ชายานอฟ แสดงให้เป็นต่อไปว่า ความสมดุลระหว่างการสนองความต้องการของผู้บริโภคกับระดับของความหนักหน่วงของการใช้แรงงานจะได้รับอิทธิพลจากขนาดของครอบครัวและอัตราเปรียบเทียบระหว่างสมาชิกที่ทำงานและไม่ได้ทำงาน เขาได้วิเคราะห์เส้นโค้งที่แสดงถึงความหนักหน่วงของการใช้แรงงานกับเส้นโค้งที่แสดงถึงการบริโภคและความต้องการของครัวเรือน เขาได้สืบสาวถึงประวัติครอบครัวชาวนาตั้งแต่ช่วงแต่งงานใหม่ๆ สู่ระยะที่ลูกๆ กำลังเจริญเติบโต และระยะที่ลูกเข้าสู่วัยแรงงาน และได้พิสูจน์ให้เห็นว่าความแตกต่างทางฐานะของชาวนาถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านประชากร (ในครัวเรือน) ซึ่งทำให้ครัวเรือนหนึ่งมีฐานะที่รุ่งเรืองและตกต่ำไปตามองค์ประกอบของสมาชิกในครัวเรือนในช่วงเวลาหนึ่งๆ มิใช่เป็นการแตกตัวทางชนชั้นแบบถาวรตามแนวคิดแบบมาร์กซิสต์

แม้ว่าการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับปัจจัยด้านประชากรในครัวเรือนดังกล่าวข้างต้นจะนำไปสู่ความเข้าใจโดยทั่วไปว่า ชายานอฟกำลังเสนอทฤษฎีของเขาเพื่ออธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งหมด แต่ลีห์มานน์ (Lehmann 1981: 143-144) ได้อธิบายว่า ในหนังสือของชายานอฟในบทว่าด้วย ไร่นาของครอบครัวอันเป็นองค์ประกอบของเศรษฐกิจแห่งชาติและเป็นรูปแบบแห่งพัฒนาการที่เป็นไปได้ของเศรษฐกิจแห่งชาติ (ชายานอฟ, 1986) ชายานอฟได้แสดงให้เห็นว่า เราจะต้องจำแนกระหว่าง คำอธิบายเกี่ยวกับความแตกต่างทางฐานะของชาวนาซึ่งเป็นผลจากปัจจัยด้านประชากรที่กำลังเกิดขึ้นในแต่ละรูปแบบเศรษฐกิจ ออกจากทฤษฎีที่เป็นนามธรรมที่ว่าด้วยไร่นาแบบครอบครัว ชายานอฟเองได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไร่นาแบบครอบครัวกับการขยายตัวของทุนนิยมไว้ว่า

“ในปัจจุบัน ชาวนาส່ว่นใหญ่ถูกดึงให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดสินค้าแบบทุนนิยมแล้ว เราจึงคาดการณ์ได้ว่า ทุนการค้าและทุนการเงินได้เข้าครอบงำสาขาการผลิตต่างๆ ในภาคเกษตรแล้วเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งสาขาการผลิตเหล่านี้ กล่าวเฉพาะในด้านการผลิต ยังคงคงคุณลักษณะเดิมไว้ นั่นคือ เป็นกิจการขนาดเล็กของชาวนาที่ใช้แรงงานครัวเรือนเป็นหลัก และในตัวเองก็การผลิตเองนั้น ก็ถูกกำหนดโดยกฎแห่งความสมดุลระหว่างแรงงานและการบริโภค ” (Chayanov, 1966: 257)

แต่ลักษณะเช่นนี้มีใช่เป็นเพียงรูปแบบเดียวที่ทุนได้แทรกตัวเข้าไปสู่ภาคเกษตร ในบทสุดท้ายของหนังสือของเขา ชายานอฟยอมรับว่ามีความเป็นไปได้ที่จะเกิดการแปรสภาพเป็นแบบกรมาชีพและการเกิดขึ้นของกิจการไร่นาแบบทุนนิยมขนาดใหญ่ เขาชี้ให้เห็นว่า “ในด้านการผลิต การรวมศูนย์ของทุนในภาคการเกษตรยากที่เกิดขึ้นเป็นกิจการขนาดใหญ่ แต่ในความ

หมายเหตุเศรษฐกิจ ทฤษฎีทุนนิยมที่เป็นระบบเศรษฐกิจ ได้แทรกเข้าไปในภาคการเกษตรเป็นอย่างมากแล้วเป็นส่วนใหญ่” ด้วยเหตุนี้การเกษตร “จึงตกอยู่ภายใต้ทุนการค้า ซึ่งบางทีก็อยู่ในรูปของกิจการค้าขนาดใหญ่ ซึ่งดึงเอาไร่นาของชาวนาที่อยู่แบบกระจัดกระจายเป็นจำนวนมาก เข้ามาสู่เขตอิทธิพลของตน และได้ผูกผู้ผลิตขนาดเล็กเหล่านี้ให้ติดอยู่กับตลาด และตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของทุนการค้า” (ชยานอฟ, 1966 :257)

ข้อโต้แย้งที่สำคัญของชยานอฟคือ ในขณะที่เดียวกันกับที่พัฒนาการแบบทุนนิยมได้ขูดรีดและกีดกันภาคเกษตรบางส่วนนั้น ไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาก็ยังคงอยู่ได้ เพราะว่าเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาสามารถผลิตข้าหน่วยครอบครัวของตนขึ้นมาใหม่ได้ด้วยการผลิตเองเป็นส่วนใหญ่ และโดยวิธีนี้ จึงเป็นการสร้างกันชนไว้ป้องกันการบุกรุกเข้ามาของระบบทุนนิยมในภาพรวมอย่างกว้างๆ ดังกล่าวนี้ ครอบครัวของชาวนาจึงมีศักยภาพที่จะดำรงอยู่ได้ ภายใต้วิถีการผลิตหลักในระบบเศรษฐกิจแห่งชาติหลายแบบ รวมทั้งวิถีการผลิตแบบทุนนิยม โดยมีการรักษารูปแบบเฉพาะทางเศรษฐกิจของตนไว้ต่างหาก รวมทั้งรูปแบบเฉพาะทางวัฒนธรรมชาวนาเอาไว้ ดังนั้น ในการศึกษาและวิเคราะห์สังคมเศรษฐกิจชาวนา เราจะต้องศึกษาและวิเคราะห์มันในฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมระบบหนึ่ง

ตามความเห็นของซานิน (1990) แก่มุมแบบกว้างๆ แห่งการวิเคราะห์ของชยานอฟ ซึ่งได้รับความสนใจในปัจจุบัน คือการพยากรณ์เกี่ยวกับไร่นาของครอบครัวชาวนาในแง่ที่เป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจที่แตกต่างจากการประกอบการแบบฟาร์มทุนนิยม แม้ในภาวะแวดล้อมที่ถูกครอบงำโดยระบบทุนนิยมอย่างแจ่มชัด ลักษณะพิเศษสองประการที่ดำรงอยู่คู่ขนานกัน ซึ่งชยานอฟได้สำรวจออกมาคือ การเปรียบเทียบระหว่างความต้องการในการบริโภคกับความเหนื่อยยากในการทำงาน ประการหนึ่ง และ ลักษณะพิเศษของแรงงานครอบครัว อีกประการหนึ่ง ซานินตั้งข้อสังเกตว่าแนวคิดเรื่องลักษณะพิเศษของแรงงานครอบครัว ซึ่งชาวนาสามารถนำมาใช้ได้อย่างอิสระเพื่อการอยู่รอดของครอบครัว และเป็นลักษณะพิเศษที่ทำให้ฟาร์มชาวนาแตกต่างไปจากฟาร์มหรือกิจการแบบทุนนิยม เป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับและถูกนำมาใช้มากกว่าแนวคิดแรก แก่มุมของข้อวินิจฉัยของชยานอฟที่ได้รับการยอมรับน้อยและบางที่อาจน้อยที่สุดก็คืออัตราเปรียบเทียบระหว่างความต้องการในการบริโภคกับความเหนื่อยยากในการทำงาน ซึ่งเป็นแนวคิดเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในไร่นา ที่สัมพันธ์กับการบริโภคในครัวเรือน การใช้แรงงานและลักษณะประชากรภายในครัวเรือน เหตุผลที่แนวคิดนี้ได้รับการยอมรับน้อย ได้แสดงไว้แล้วโดยตัวชยานอฟเอง กล่าวคือ แนวคิดของชยานอฟตั้งอยู่บนข้อสมมุติฐานที่ว่าปัจจัยในการทำนาที่นอกเหนือจากแรงงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินเป็นสิ่งที่หาได้อย่างง่ายดาย แต่ทุกวันนี้ เครื่องมือที่ล้าสมัย ปุ๋ย และสินค้าควรจะเพิ่มเข้าไปในโมเดลด้วย อีกประการหนึ่ง ปัจจัยกำหนดทางประชากรจะแสดงอิทธิพลค่อนข้างช้า เมื่อเปรียบเทียบกับแนวโน้มปัจจุบันของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความซับซ้อนของการผลิตทางการเกษตร ความหลากหลายและความผันแปรในการผลิตทางการเกษตร ตลอดจนความซับซ้อนในการหารายได้ให้พอกับรายจ่าย

ของชาวนาเหล่านี้ ทำให้โมเดลของชาวนาออฟที่เน้นเรื่องปัจจัยทางประชากรเป็นหลัก มีข้อจำกัด เพราะปัจจัยที่สำคัญอีกหลายประการไม่ได้ถูกนำมารวมไว้ในโมเดล ตัวอย่างบางส่วนของปัจจัยเหล่านี้ได้แก่ นโยบายของรัฐ ตลาดสินค้าและตลาดแรงงาน การควบคุมผูกขาดปัจจัยการผลิต ความต้องการผลผลิต และสินเชื่อจากภายนอกหมู่บ้าน เทคนิคต่างๆ ในทางการเกษตรและความต้องการใหม่ๆ ที่สังคมสร้างขึ้นมาเรื่อยๆ

ในกรณีของชาวนาในประเทศไทย ที่ดินเป็นทรัพยากรที่หายากและไม่สามารถขยายออกไปได้ตามใจชอบ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับชาวนินที่ว่า มุมมองเกี่ยวกับการเปรียบเทียบระหว่างความต้องการการบริโภคฝ่ายหนึ่งกับความเหนื่อยยากในการผลิตอีกฝ่ายหนึ่ง ยากที่จะนำมาใช้ได้ ยิ่งกว่านั้นการผลิตภาคเกษตรของชาวนาไทย มีความซับซ้อนมากขึ้น แม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นแหล่งที่เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์มีการพัฒนาน้อยที่สุด ปัจจัยการผลิตต่างๆ นอกเหนือจากปัจจัยแรงงานก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น ยิ่งกว่านั้น นอกเหนือจากการเข้าร่วมในการผลิตภาคเกษตร ชาวนาไทยยังเข้าร่วมในกิจกรรมนอกภาคเกษตรอื่นๆ อีกหลายอย่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพไปทำงานทำในต่างแดน ข้อคิดเพิ่มเติมของผู้วิจัยต่องานวิจัยของอานันท์ (Anan, 1984) ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่ากิจกรรมต่างๆ ที่อยู่นอกภาคการเกษตรสามารถส่งผลกระทบต่อเกษตรของชาวนาทั้งในระดับไร่นาและระดับชุมชนได้อย่างไร ในปัจจุบันสถานการณ์ดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นสิ่งยิ่งแพร่หลายและซับซ้อนมากขึ้น

ตัวชาวนินเองยังได้ให้เค้าโครงทางความคิดที่มีประโยชน์เพื่อวิเคราะห์สังคมและเศรษฐกิจชาวนาและการเปลี่ยนแปลง ชาวนิน (1987,1990) ได้ยืนยันเช่นเดียวกับชาวนอฟว่าชาวนาประกอบเป็นชนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีลักษณะเฉพาะ ในปี 1971 เขานิยามชาวนาว่า “เป็นผู้ผลิตขนาดย่อมทางภาคเกษตร ผู้ซึ่งอาศัยเครื่องมืออย่างง่าย ๆ และแรงงานของครอบครัวในการทำการผลิตเพื่อบริโภคในครอบครัวเป็นหลักและเพื่อปฏิบัติตามข้อกำหนดต่างๆ ที่มีต่อผู้กุมอำนาจเหนือกว่าทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ” เพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เขาเสนอว่าเราอาจจะนิยามชาวนาจากองค์ประกอบสี่ประการที่สัมพันธ์กัน ได้แก่ ไร่นาแบบครอบครัว การทำการเกษตร หมู่บ้านและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน และสถานะการถูกครอบงำทางสังคม ในงานเขียนชิ้นใหม่กว่าของเขา (Shain, 1990) ชาวนินได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับนิยามชาวนา สังคมชาวนายุคปัจจุบันเป็นระบบสังคมที่เชื่อมกับและถูกครอบงำโดยระบบสังคมอื่นๆ ที่มีขอบข่ายกว้างขวางกว่า แต่กระนั้นก็ตามระบบสังคมชาวนาก็มีโครงสร้างที่แตกต่างออกไปจากสังคมอื่น การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจชาวนาสามารถกระทำการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบทั้ง 4 ประการ ดังต่อไปนี้

1. กิจกรรมไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาเป็นหน่วยพื้นฐานของการจัดองค์กรทางสังคมที่มีหลายมิติ ครอบครัวเป็นที่มาของแรงงานในไร่นาและไร่นาเป็นที่มาของการตอบสนองด้านการบริโภคของครอบครัวและพันธะกรณีที่ชาวนามีต่อผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาเชื่อมประสานไปกับความสัมพันธ์ทางครอบครัว แรงจูงใจ

เพื่อให้ได้กำไรสูงที่สุดในรูปของเงินตรา ไม่ปรากฏออกมาอย่างชัดเจน การจัดสรรแรงงานในครอบครัวและความต้องการด้านบริโภคของครอบครัวก่อให้เกิดวิถีการที่หลากหลายในการดำรงชีพและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ไร่ นา ของครอบครัวเป็นหน่วยสำคัญของทรัพย์สินชาวนาของการผลิต ของการบริโภค ของการอยู่ดีกินดี ของการผลิตซ้ำทางสังคม ของการมีเอกลักษณ์ของตนเอง การมีเกียรติภูมิ การมีคนคบหาสมาคมและการมีสวัสดิการ พฤติกรรมและบทบาทของปัจเจกชนในครอบครัว มักถูกกำหนดตามบทบาทที่พึงมีต่อครอบครัวตามที่ถูกกำหนดโดยผู้นำครอบครัวซึ่งมักมีชายเป็นใหญ่

2. การทำการเกษตร (land husbandry) เป็นวิธีการหาเลี้ยงชีพที่สำคัญที่สนองความต้องการส่วนใหญ่ของการบริโภค การทำการเกษตรแบบประเพณีเป็นการทำงานหลายอย่างโดยไม่เน้นความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน การฝึกอาชีพของคนรุ่นหนุ่มสาวเป็นแบบไม่เป็นทางการและกระทำในระดับครอบครัว การผลิตอาหารทำให้การทำไร่ นา ระบบครอบครัวค่อนข้างเป็นอิสระ ธรรมชาติมีความสำคัญเป็นพิเศษสำหรับการหาเลี้ยงชีพของหน่วยการผลิตขนาดเล็กที่มีทรัพยากรจำกัดเช่นนั้น เศรษฐกิจที่มีการเกษตรเป็นด้านหลักโดยมีการลงทุนต่ำทำให้ที่ดินมีความสำคัญและทำให้ที่ดินกลายเป็นปัจจัยชี้ขาดในการจัดฐานะทางสังคมในแง่ของความมั่งคั่ง อำนาจและเกียรติภูมิ

3. วัฒนธรรมและประเพณีมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในชุมชน ชีวิตของชุมชนขนาดเล็กซึ่งภายในชุมชนดังกล่าวนี้ ความต้องการของชาวนาส่วนใหญ่เกี่ยวกับการดำรงชีพทางสังคมและการสืบชีวิตทางสังคม (social reproduction) สามารถสนองให้ได้ ชีวิตของชุมชนขนาดเล็กดังกล่าวได้ให้ภาวะแวดล้อมใกล้ชิดที่มีลักษณะพิเศษแก่ชีวิตของชาวนา ลักษณะเฉพาะเกี่ยวกับถิ่นที่อยู่อาศัย เครือข่ายทางสังคม และจิตสำนึกมีความเชื่อมโยงต่อกันและขึ้นต่อกัน ลักษณะพิเศษทางวัฒนธรรมของชาวนา ในความหมายของกฎระเบียบและการรับรู้ต่างๆ ที่กำหนดขึ้นมาโดยสังคม ได้แสดงให้เห็นแนวโน้มที่เป็นแบบเฉพาะต่างๆ ตัวอย่างเช่น การยึดถือประเพณีและการมีทำที่แบบยึดถือตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติกันมา (นั่นคือ การอธิบายความชอบธรรมของพฤติกรรมในแง่ของประสบการณ์ในอดีตและเจตจำนงค์ของชุมชน) กฎระเบียบเฉพาะต่างๆ เกี่ยวกับการสืบทอดมรดก ความสมัคสมานสามัคคี และการกีดกันสิ่งไม่พึงประสงค์ต่างๆ เป็นต้น

4. การตกอยู่ในฐานะ “เบี้ยล่าง” อันเนื่องมาจากชนชั้นชาวนาถูกครอบงำในบุคคลภายนอก ชาวนาโดยทั่วไปมักไม่สามารถก้าวพ้นไปจากแหล่งอำนาจในสังคม การกดขี่ทางการเมืองของชาวนาจะเชื่อมประสานกับการกดขี่ทางวัฒนธรรมและชุดรีดทางเศรษฐกิจโดยผ่านทางภาษี ค่าเช่า การเกณฑ์แรงงาน ดอกเบี้ยและข้อตกลงทางการค้าที่ไม่เป็นผลดีต่อชาวนา การกดลงเป็นเบี้ยล่างดังกล่าวนี้ นำมาซึ่งความพยายามในการปกป้องตนเองโดยการใช้อาวุธของผู้อ่อนแอ ดังที่สกอตต์ (Scott, 1985) ได้กล่าวไว้ เช่น การสร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจ การหลีกเลี่ยงการปฏิบัติหน้าที่ การพร้อมใจกันไม่ติดต่อดำขายด้วย เป็นต้น และในบางกรณีและบาง

เงื่อนไข การขบถดังกล่าวได้ทำให้ชาวนากลายเป็นพลังปฏิวัติที่สำคัญแห่งศตวรรษของเราไป (Shanin, 1987)

ลักษณะของชาวนาที่กล่าวข้างต้นได้รวมเอาลักษณะพิเศษที่สำคัญของชนชั้นชาวนาเอาไว้ และได้ชี้ให้เห็นหน่วยทางสังคมเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของชาวนา นั่นคือ ไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาและชุมชนแบบหมู่บ้านของชาวนา ขณะเดียวกันก็คำนึงถึงโครงสร้างทางสังคมในระดับที่กว้างขวางยิ่งขึ้นที่แวดล้อมชาวนาอยู่

ชานิน ยังได้ให้การแจกแจงกลุ่มริมขอบที่ต่างออกไปจากชาวนา “แกนกลาง” ซึ่งกลุ่มเหล่านี้เมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาที่เป็น “แกนกลาง” แล้ว จะมีลักษณะพิเศษที่สำคัญร่วมกันเป็นส่วนใหญ่แต่ก็ไม่เหมือนกันทั้งหมด การแบ่งหมวดหมู่ของกลุ่มริมขอบเช่นว่านั้น จะช่วยให้เราเข้าใจถึงลักษณะพิเศษและการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทในท้องถิ่นต่างๆ กลุ่มเหล่านี้ที่สำคัญที่สุดคือ

1. กรรมกรภาคเกษตรที่ไม่มีไร่นาของครอบครัว (แม้ว่าในหลายกรณีเป็นผู้ที่อาจมีที่ดินแปลงเล็ก ๆ) และเป็นผู้ที่ได้ปัจจัยดำรงชีพส่วนใหญ่มาจากการทำงานในที่ดินแปลงใหญ่ของเจ้าของที่ดิน ตัวอย่างเช่น คนงานกลีกรในละตินอเมริกา
2. ชาวนชนบทผู้ซึ่งได้ปัจจัยดำรงชีพส่วนใหญ่มาจากหัตถกรรมและการค้าเป็นสำคัญ แต่พวกเขามีชีวิตอยู่ในสภาวะแวดล้อมของชาวนาและมักจะเพาะปลูกบ้าง นั่นคือพวกเขาเป็นหัตถกรในชนบท
3. ชาวนาไร้หมู่บ้าน ผู้ซึ่งมักจะขาดแบบแผนแห่งการรับรู้แบบเป็นหมู่เหล่า เช่น พวกผู้อพยพ ผู้บุกรุกที่เป็นต้น
4. ชาวนาที่เป็นกองกำลังอิสระ ผู้ซึ่งจัดแจงหาที่ดินของตนเองและอยู่แบบหลักเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอยู่ตามชายแดนและในพื้นที่ที่เป็นป่าเขา บุคคลเหล่านี้มักหลบหนีการครอบงำ การถูกกดขี่จากบุคคลภายนอกที่ดำรงมานานนับเป็นศตวรรษ
5. ชนเผ่าที่อาศัยอยู่ตามทุ่งหญ้า ผู้ซึ่งอาจรวมลักษณะพิเศษของชาวนาบางอย่างเข้ากับประเภทของชีวิตที่เร่ร่อนและดูเหมือนจะปรากฏเป็นรูปแบบระยะผ่านที่อยู่ระหว่างก่อนเป็นชาวนาและชาวนาประเภทที่มีการจัดระเบียบทางสังคมแล้ว
6. บุคคลที่เป็นทั้งชาวนาและกรรมกร (Peasant-Workers-Commuters) จากผลพวงของการการรุกรานของอุตสาหกรรมจากตัวเมืองไปสู่ชนบท (บางทีพวกเขาอาจแสดงให้เห็นถึงการพึ่งพากันของเมืองและชนบท) กรรมกรชาวนาดังกล่าวทำงานในไร่นาของตนเพียงเพื่อวัตถุประสงค์ในการบริโภคและเป็นสถานที่สำหรับไว้อยู่อาศัยเท่านั้น ในขณะที่ได้รายได้ส่วนใหญ่มาจากค่าจ้างแรงงานในเมืองเป็นสำคัญ

7. สมาชิกของคอมมูนหรือหน่วยการผลิตขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นมาจากแนวทางสังคมนิยม โดยส่วนใหญ่คอมมูนเหล่านี้ก็มักจะมีไร่นาขนาดเล็กของชาวนาดำรงอยู่ควบคู่ไปด้วย แม้จะมีเปลี่ยนแปลงทางสังคมขนาดใหญ่ แต่สังคมเหล่านี้ก็ยังรักษาลักษณะพิเศษของชาวนาที่เป็นเอกลักษณ์ของตนไว้หลายอย่าง

ชานิน (1990) ให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า เมื่อมองในเชิงวิเคราะห์แล้ว กลุ่มริมขอบเหล่านี้ อาจเป็นผลิตผลของชั้นต่างๆ แห่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจ หรืออาจเป็นผลิตผลของนโยบายแห่งรัฐที่มีต่อภาคเกษตรกรรม

ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจชาวนา ชานิน (Shanin, 1990) ยืนยันว่าการศึกษารูปแบบการเปลี่ยนแปลงของลักษณะทั้ง 4 ประการข้างต้นเป็นเรื่องสำคัญ ประการแรกเราอาจต้องพิจารณาข้อที่ว่า การแพร่กระจายอย่างกว้างของความสัมพันธ์แบบตลาด การก้าวเข้ามาของการเศรษฐกิจแบบเงินตราและเทคโนโลยีใหม่ๆ ได้เปลี่ยนแปลงไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาให้กลายเป็นกิจกรรมที่มีลักษณะเป็นแบบทุนนิยมหรือเปล่า ได้ทำให้สมาชิกของครอบครัวเป็นแบบปัจเจกชนไปหรือเปล่า ได้ทำให้ชนชั้นชาวนากลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพไปหรือเปล่า และกรรมสิทธิ์ที่ดินในภาคเกษตรกรรมมีการรวมศูนย์หรือเปล่า เป็นต้น ประการที่สองเราอาจต้องสำรวจข้อที่ว่า การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในการแบ่งงาน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาดได้นำไปสู่การสร้างความชำนาญเฉพาะสาขาหรือไม่ ประการที่สาม เราอาจต้องสำรวจเข้าไปในกระบวนการแตกสลายของวัฒนธรรมชาวนาตามประเพณีภายใต้อิทธิพลของแบบแผนทางวัฒนธรรมแบบใหม่ และประการสุดท้าย เราอาจต้องสำรวจเข้าไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ลึกซึ้งอย่างถึงรากบางอย่างที่เกิดจากผู้กุมอำนาจที่มีใช้ชาวนา และบางครั้งบางคราวก็เกิดจากการปฏิวัติของชาวนาที่ประสบความสำเร็จ กรณีสำคัญสองประการเกี่ยวกับการปฏิวัติเช่นนี้ในศตวรรษที่ 20 ก็คือการเคลื่อนไหวเชิงปฏิรูปเรียกร้องความเสมอภาคในภาคการเกษตรและการเปลี่ยนแปลงตามแนวลัทธิสังคมนิยม

ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดของชานินให้เค้าโครงทางความคิดที่เป็นประโยชน์สำหรับการวิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา อย่างไรก็ตามในสถานการณ์ปัจจุบันของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ประเภทของชาวนาซึ่งระบุโดยชานินในแง่เป็น “ชาวนาริมขอบ” กล่าวคือ ประเภทเป็นทั้งชาวนาและเป็นทั้งกรรมกรได้ประกอบขึ้นเป็นส่วนใหญ่ของประชากรชาวนาในภูมิภาคนี้ ส่วนที่มีไร่ไร่นาได้รับการพิจารณาจากชานินไม่มากนัก และมีได้ถูกรวมเข้าในแบบศึกษาต่างๆ ที่ชาวนาออฟเฟนเป็นผู้เสนออีกด้วย ดังนั้นในตอนถัดไป ผู้วิจัยจะทบทวนอย่างสั้นๆ เกี่ยวกับการวิจัยเรื่องการอพยพไปหางานทำในต่างถิ่นและการเศรษฐกิจนอกไร่นาของชาวนา ผู้วิจัยยังจะได้ให้เค้าโครงเกี่ยวกับมุมมองที่สำคัญที่จะช่วยในการสรุปเค้าโครงทางความคิดเพื่อการวิจัยขั้นนี้อีกด้วย เพื่อเสริมสิ่งที่ยังขาดในการอภิปรายข้างต้น ในประเด็นนี้ผู้วิจัยใคร่ที่จะกล่าวว่าลักษณะพิเศษของครอบครัวชาวนาและแรงงานของครอบครัว

ตามที่เค้าท์สกี ขายานอฟและซานิน ได้เสนอว่าเป็นจุดแข็งของเศรษฐกิจชาวนานั้น มีความสำคัญ และเป็นปัจจัยที่จะทำให้เราเข้าใจความสามารถของชาวนาที่จะดำรงชีวิตอยู่รอด ณ บัดนี้ เราอาจต้องสำรวจต่อไปด้วยว่า จุดแข็งดังกล่าวนี้จะสามารถช่วยรักษาระดับของชาวนาให้ดำรงอยู่ได้หรือไม่ ในเมื่อพวกเขาได้เข้าไปเกี่ยวพันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ นอกเหนือภาคเกษตรมากขึ้น และในเมื่อสมาชิกของครอบครัวได้อาศัยอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ และทำงานในภาคเศรษฐกิจต่างๆ ดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

2.3 การอพยพโยกย้ายแรงงาน เศรษฐกิจนอกการเกษตร และแนวคิดเกี่ยวกับการทำนาแบบบางเวลา

เซธ (Saith, 1992) ยืนยันว่าการเติบโตของเศรษฐกิจนอกการเกษตรอาจส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายของทุนและแรงงานในชนบท ซึ่งจะส่งผลให้ความแตกต่างทางฐานะ การสะสมทุน และนำไปสู่การแตกชนชั้นในชนบทในลักษณะต่างๆ กัน กล่าวคือ ประการแรก การลงทุนในกิจการเพื่อหวังผลกำไรต่างๆ ของผู้ประกอบการในชนบทจะก่อให้เกิดส่วนเกินขึ้นมาจำนวนหนึ่ง แต่ผู้ประกอบการอาจไม่นำส่วนเกินนั้นไปลงทุนในการเกษตร เนื่องจากข้อจำกัดในด้านดูดซับทุนของภาคเกษตรเอง สภาพเช่นนี้อาจจบลงโดยที่ผู้ประกอบการและชาวนารายจะขายที่ดินออกไปและค่อยๆ ผันตัวเอง รวมทั้งกิจการและการลงทุนต่างๆ ออกจากภาคเกษตร ความเป็นไปได้อีกประการหนึ่งคือว่า ส่วนเกินหรือกำไรจากการลงทุนในกิจการต่างๆ นั้นอาจถูกนำกลับไปสู่การลงทุนภาคเกษตรและการซื้อที่ดินเพิ่มเติม วิธีการเช่นนี้อาจส่งผลให้เกิดการรวมศูนย์ที่ดิน (concentration of land) โดยมีการซื้อที่ดินของหมู่บ้านมาไว้ในคนที่มีฐานะดีจำนวนน้อย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการรวมศูนย์ของที่ดิน จะเป็นตัวบ่งชี้ว่ากระบวนการแตกทางชนชั้นในภาคเกษตรกำลังเกิดขึ้น แต่กระบวนการแตกตัวแบบนี้จะมีเป็นกระบวนการที่ไม่รุนแรงมาก ไม่เหมือนกับการที่ชาวนารายและเจ้าของกิจการนำส่วนเกินไปลงทุนในวิสาหกิจต่างๆ ในชนบท ซึ่งจะสร้างความแตกต่างทางฐานะชนชั้นได้เร็วกว่า

แง่มุมประการที่สองของของสภาพความเป็นจริงที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนย้ายของแรงงานในชนบท จะเกี่ยวข้องกับชาวนาขนาดเล็กและกลุ่มคนจน ซึ่งจะต้องแสวงหาการทำงานในภาคนอกการเกษตรในชนบทหรือโดยการอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่น ความเป็นไปได้ของคนกลุ่มนี้คือ พวกเขาอาจถอนตัวออกมาจากภาคเกษตรโดยการขายที่ดินของตนให้แก่กลุ่มคนที่รวยกว่าหรืออีกทางหนึ่ง พวกเขาอาจใช้รายได้เพิ่มเติมของพวกเขาจากกิจกรรมนอกการเกษตรใช้ในการดำรงชีพในชนบท ซึ่งหากปราศจากรายได้นี้ ชาวนารายย่อยเหล่านี้อาจไม่สามารถดำรงชีพให้รอดไปได้เลยในที่ดินทำกินขนาดเล็กและรายได้ต่ำจากภาคเกษตร โดยทั่วไป การเคลื่อนย้ายของทุนจะเกิดขึ้นในกลุ่มคนที่รวยกว่าในสังคมชาวนา คนกลุ่มนี้สามารถสะสมทุนโดยการเข้าร่วมอย่างเข้มข้นในเศรษฐกิจนอกการเกษตร ส่วนการเคลื่อนย้ายของแรงงานนั้นเกิดขึ้นในกลุ่มคนที่ยาก

จนและกลุ่มชายขอบภายในหมู่บ้านนั้น โดยคนเหล่านี้จะแสวงหางานทำและรายได้เพิ่มเติมจากกิจกรรมนอกการเกษตร (Saith, 1922)

สำหรับในประเทศไทย ความสำคัญของงานนอกการเกษตรที่มีต่อประชากรในชนบทได้เป็นที่ตระหนักกันดีมาตั้งแต่ช่วงปลายของทศวรรษ 1970 ดังจะเห็นได้ว่าการวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจและการวิเคราะห์ทางนโยบายได้มีวรรณกรรมเกี่ยวกับการอพยพโยกย้ายแรงงานมากขึ้น โดยมีมุมมองว่าการโยกย้ายแรงงานเป็นศักยภาพทั้งส่งเสริมและขัดขวางต่อการพัฒนาการแห่งชาติ ส่วนใหญ่ของงานวิจัยเหล่านี้ได้กระทำจากจุดยืนด้านการพัฒนาเมือง การพัฒนาอุตสาหกรรมและการพัฒนาประเทศโดยรวม การย้ายถิ่นฐานจากชนบทสู่เมืองถูกมองในแง่เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้ประเทศไทยพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ทำให้เมืองเติบโตและภาคอุตสาหกรรมขยายตัว งานวิจัยส่วนใหญ่มักศึกษาที่จุดหมายปลายทางของผู้อพยพคือเมือง จึงมักมองผู้อพยพโยกย้ายแรงงานในแง่เป็นเอกชนอิสระ ผู้โยกย้ายจากหมู่บ้านไปสู่เมืองโดยถูกดึงดูดเข้าสู่เมืองจากค่าแรงสูงหรือมีเงินนั้นก็ถูกผลักดันออกจากชนบทด้วยโอกาสอันจำกัดที่จะได้รับการจ้างงาน มิลล์ (Mills, 1993)⁴ ได้ให้ข้อสังเกตที่เป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าในเรื่องการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมือง ว่างานค้นคว้าเหล่านี้ ได้รับอิทธิพลจากนโยบายการพัฒนาและฐานคิดทางทฤษฎีในยุคนั้น ดังจะเห็นได้ว่า กรอบของการวิจัยในยุคเริ่มแรกมักยึดความคิดที่ว่า การอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองเป็นปัจจัยที่เป็นคุณในการทำให้ประเทศเป็นแบบสมัยใหม่ ความสนใจในการวิจัยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในช่วงแผนพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (1977-1981) ในแผนดังกล่าวการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองถูกระบุว่าเป็นปัญหาของการพัฒนา เนื่องจากการเติบโตแบบไร้ทิศทางของกรุงเทพฯ ในช่วงนี้ งานวิจัยหลายชิ้นได้วิเคราะห์และสรุปว่าการมีผู้อพยพจากชนบทอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นปัจจัยที่ทำให้โครงสร้างทางสังคมของนครแห่งนี้มีความตึงเครียด (Methi and Pawadee, 1984; Saneh, 1983 และ Suntaree, 1989)

จุดสนใจอีกอันหนึ่งของการวิจัยก็คือผลสะท้อนของการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองที่มีต่อครอบครัวในชนบทและศักยภาพของการย้ายถิ่นที่มีต่อการพัฒนาการของชนบท มีงานวิจัยหลายชิ้นที่ให้ความสนใจต่อปัญหาที่ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานได้ส่งเงินมาให้บ้าน ผลการวิจัยได้พบว่า แม้รายได้ของครอบครัวจะมีสูงขึ้นบ้างในชนบท แต่เงินที่ส่งมาให้ส่วนใหญ่แล้วมิได้ใช้ไปในภาคเกษตร หรือในการลงทุนทางการผลิตอื่นใด ส่วนใหญ่ของเงินที่ส่งมาให้ถูกใช้ไปเกี่ยวกับรายการสิ่งของการบริโภค การดำรงชีพประจำวัน การปรับปรุงบ้านและเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ผลก็คือช่องว่างของรายได้ระหว่างประชากรในเมืองและประชากรในชนบทมิได้ลดลง (ตัวอย่างเช่น งานของ Fuller et.al, 1983; Penporn, 1985; Kampol and Tongroj,

⁴ ผู้วิจัยขอขอบคุณ แมรี เอลิซาเบธ มิลล์ (Mary Elizabeth Mills-1993) สำหรับการรวบรวมและสังเคราะห์งานวิจัยเรื่องการย้ายถิ่นฐานในประเทศไทย ซึ่งให้แนวคิดที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยในการทำ ความเข้าใจในประเด็นนี้

1985) ไมเคิล พาร์นเวลล์ (Michael Parnwell, 1986) เสนอว่าเงินค่าแรงจากในเมืองที่ส่งมาให้ทางบ้าน ทำให้เกิดการพึ่งพาต่อการทำงานในเมือง การอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองได้ขัดขวางพัฒนาการทางการผลิตในชนบท เพราะการขาดแคลนแรงงานอันเป็นผลจากอพยพนั้นได้คุกคามต่อการผลิตภาคเกษตร นอกจากนี้ การอพยพจากชนบทสู่เมืองยังเป็นอุปสรรคที่ทำให้ครอบครัวในชนบทไม่ยอมเสี่ยงลงทุนในกิจกรรมทางการผลิตใหม่ๆ แต่หันไปอิงอยู่กับการอพยพโยกย้ายไปทำงาน ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่ต้องการการลงทุนมากและมีความเสี่ยงน้อย

ส่วนใหญ่ของงานวิจัยที่ได้อภิปรายมาแล้วข้างต้นได้ศึกษาเรื่องการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมือง โดยมีคำถามการวิจัยที่สำคัญคือ การอพยพโยกย้ายแรงงานมีส่วนส่งเสริมหรือขัดขวางการพัฒนาประเทศอย่างไร แทนที่จะมองการอพยพโยกย้ายแรงงานจากมุมมองของผู้อพยพโยกย้ายแรงงานเองและจากมุมมองของครอบครัวในชนบท ในประเด็นนี้การสำรวจเกี่ยวกับการวิจัยทางชาติวงศ์วิทยาในระดับหมู่บ้านอาจเป็นประโยชน์ มิลส์ (Mills, 1993) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการศึกษาดังกล่าวเกี่ยวกับการย้ายถิ่นฐานชนบทสู่เมืองในประเทศไทย ดูจะขาดๆ วีนๆ ไม่ประติดประต่อกัน แม้ว่าส่วนใหญ่ของการวิจัยจะให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนเป็นจำนวนมากเพื่อแสวงหางานทำในเมือง นักวิจัยเหล่านี้บางท่านได้เสนอปัญหาที่สำคัญ ตัวอย่างเช่น โทมัส เคิร์ช (Thomas Kirsch, 1966) ได้อภิปรายลักษณะต่อเนื่องระหว่างการย้ายถิ่นฐานจากชนบทสู่เมืองแบบชั่วคราวกับแบบแผนทางประเพณีเดิมที่ให้คุณค่ากับการย้ายถิ่นของผู้ชายในรูปของ “การไปเที่ยว” แบบเสี่ยงภัย เราได้พบงานวิจัยหลายชิ้นที่ศึกษาผู้โยกย้ายถิ่นฐานขณะอยู่ในเขตเมือง เช่น งานวิจัยของ มายอริ เม็ค (Majorie Muecke, 1981, 1984) ซึ่งศึกษาผู้หญิงที่ทำงานในเมืองเชียงใหม่ งานของซูซานน์ ธอร์เบค (Suzanne Thorbek 1987) และจรี วิจิตรวาทการ (Juree Vichitvadakan, 1983) เกี่ยวกับผู้อพยพในกรุงเทพฯ จรีตั้งข้อสังเกตว่า คนหนุ่มสาวที่อพยพเข้ามาสู่กรุงเทพมหานครนั้น มิได้มาเพื่อวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังอพยพมาyingเพื่อหาประสบการณ์ด้านความสะเทวสบายและความตื่นเต้นจากในเมืองที่เป็นชีวิตสมัยใหม่ (เมื่อเปรียบเทียบกับชีวิตในชนบท) ซึ่งสิ่งดังกล่าวมีความสำคัญพอๆ กับวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ จรีอธิบายว่าลักษณะเช่นนี้ก็คือเหตุผลที่ว่า เหตุใดความพยายามของทางราชการที่จะหันเหการอพยพของชาวชนบทไปสู่ศูนย์กลางภูมิภาคแห่งอื่นที่เจริญน้อยกว่ากรุงเทพ จึงไม่ประสบความสำเร็จ

อัญชลี สิงหนตร เรนาร์ด (Anchalee Singhanetra Renard, 1981) ได้ให้ข้อสังเกตที่น่าสนใจข้อหนึ่งเกี่ยวกับความผูกพันที่มีต่อชุมชนเดิมของผู้อพยพ จากการศึกษาเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานในชุมชนทางภาคเหนือ เธอได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่าชาวบ้านมิได้วัดความผูกพันของผู้อพยพที่มีต่อชุมชนจากระยะเวลาที่โยกย้ายจากหมู่บ้าน แต่วัดจากระดับความถี่ที่ผู้อพยพยังรักษาความผูกพันทางเศรษฐกิจและสังคมของคนไว้กับชุมชน โดยอาศัยการหมั่นเยี่ยมเยียน การหมั่นส่งเงินส่งทองมาช่วยเหลือทางบ้าน และการร่วมทำบุญทำทานตามประเพณี

กล่าวโดยสรุป นักวิชาการได้ศึกษาการย้ายถิ่นฐานและการอพยพโยกย้ายแรงงาน ในแง่เป็นปัจจัยบวกหรือปัจจัยลบของการพัฒนาทางเศรษฐกิจและทางสังคม อย่างไรก็ตาม คุญูปการของการอพยพที่มีต่อ “การพัฒนาของชนบท” ยังไม่เป็นที่ประทับใจต่อนักวิชาการและนักวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจมากนัก เนื่องจากเงินที่ส่งมาช่วยทางบ้านจากการอพยพไปหางานทำในต่างถิ่นมิได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในภาคเกษตร หรือก่อให้เกิดการลงทุนในกิจการของผู้ประกอบการมากนัก การอพยพกลับดึงดูดเอาแรงงานที่เอางานเอาการไปจากไร่นา ควรจะตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยว่า แทบจะไม่มีงานวิจัยที่พยายามที่จะสร้างความเข้าใจที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นเกี่ยวกับการอพยพ ในแง่ที่เป็นรูปแบบหนึ่งของครอบครัวชาวนาในอันที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และในด้านกลับก็คือการตอบสนองในรูปแบบดังกล่าวนี้ได้มีผลต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชนบทอย่างไร

จากข้อเท็จจริงที่ว่า การอพยพไปหางานทำในต่างถิ่น อันที่จริงแล้วก็คือส่วนหนึ่งของงานนอกภาคเกษตรในชนบท ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้หวนกลับมาหางานบางชิ้นเกี่ยวกับกิจกรรมนอกภาคการเกษตรของครอบครัวชาวนา ซึ่งได้ให้มุมมองที่เป็นประโยชน์ซึ่งจะช่วยวางรากฐานให้แก่การวิจัยของผู้วิจัย

นักวิชาการหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่านับตั้งแต่ช่วงหลังของทศวรรษ 1980 งานนอกภาคเกษตรในชีวิตของชาวนาในเอเชียได้มีความสำคัญเพิ่มขึ้นทุกที และในทศวรรษ 1990 ก็ได้เพิ่มความสำคัญขึ้นอีก (ตัวอย่างเช่น Manning 1988; Saith 1992; Koppel, Hawkins and James 1994, Mitzuno 1996; Riggs 1996; Elson 1997; Kitahara 1997) นักวิชาการเหล่านี้ยืนยันว่างานนอกภาคเกษตรได้กลายเป็นส่วนสำคัญของชีวิตประชาชนในชนบท และความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในชนบทไม่สามารถเป็นไปได้ นอกจากจะได้อธิบายความสนใจอย่างพอเพียงต่อเรื่องนี้ ในปัจจุบันชาวบ้านในชนบทเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีการแตกสาขาออกไปขอบเขตที่กว้างขวางทั้งภายในหมู่บ้านเองและในเศรษฐกิจของภูมิภาคซึ่งมักจะเป็นการลงทุนที่ได้กำไรมากกว่าการทำนาทำไร่ ในขณะที่เดียวกันรายได้ที่มาจากนอกภาคการเกษตรก็ได้ทำหน้าที่รักษาวานารายย่อยและผู้เช่านาเป็นจำนวนมากให้ดำรงชีพอยู่ได้ คนเหล่านี้ยังคงรักษาที่ดินผืนเล็กของคนไว้โดยไม่ต้องเผชิญกับปัญหานี้สินล้นพ้นตัวและการสูญเสียที่ดินไป ในสถานการณ์เช่นนี้ชาวนาขนาดเล็กสามารถรักษาระดับการผลิตของตนไว้ได้ เนื่องจากพวกเขามีความสามารถที่จะใช้รายได้นอกภาคการเกษตรมาช่วยให้สามารถทำการการผลิตใหม่ (reproduce) ในภาคการเกษตรได้

สเลเตอร์ (Slater, 1992) ได้ชี้แนะว่าการค่อยๆ ปรับจากเศรษฐกิจแบบชาวนาที่ทำการเกษตรเป็นหลักไปสู่การทำกิจกรรมนอกภาคการเกษตร อาจไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนรูปแบบของความสัมพันธ์ทางการผลิตในชนบทในชนบทที่ดำรงอยู่เป็นพื้นฐาน กล่าวคือ ผู้ถือครองไร่นาขนาดย่อมและกิจการแบบครอบครัวอาจจะดำรงอยู่ต่อไปได้ อันที่จริงแล้วความสัมพันธ์ที่ดำรงอยู่ระหว่างกิจกรรมในไร่นาและการจ้างงานนอกไร่นามักจะเสริมกันต่าง ๆ ของการเกษตรแบบผู้ถือ

ครองที่ดินรายย่อยให้เข้มแข็งพอที่จะต้านทานแรงกดดันที่อาจทำให้ชาวนาต้องละทิ้งที่ดิน อันเป็นกระบวนการเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบเกษตรกรรมขนาดใหญ่แบบทุนนิยม

ในประเทศไทย คิตาฮาร่า (Kitahara, 1999) ผู้ซึ่งได้ทำการวิจัยในจังหวัดนครปฐม ใกล้กับกรุงเทพมหานครได้ให้ข้อเสนอที่แตกต่างออกไป ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นหมู่บ้านตัวอย่างสำหรับ “การปฏิวัติเขียว” ชาวนาสวนใหญ่ได้ขายที่ดินมรดกของตนให้นักเก็งกำไรชาวเมืองไปแล้วในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ แม้ว่ามีบางครอบครัวซึ่งยังคงรักษาที่ดินของตนไว้ต่อไป และกลายสภาพเป็น “ชาวนาแบบบางเวลา” (part-time farmer) ก็ตาม แต่กลุ่มต่างๆ ที่เคยประกอบขึ้นเป็นส่วนใหญ่ของหมู่บ้าน ก็ได้ลดลงอย่างน่าใจหาย จากนั้นเห็นได้ว่าโอกาสจ้างงานนอกภาคการเกษตรได้หันเหจิตใจของชาวนาให้ห่างออกจากภาคการเกษตรและผลที่เกิดขึ้นก็คือมีการขายที่ดิน อย่างไรก็ตามคิตาฮาร่า (1999) ยังได้กล่าวไว้ในงานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งซึ่งกระทำโดยคณะวิจัยชุดเดียวกันในระยะเดียวกันในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ว่าชาวนาสวนใหญ่ในหมู่บ้านนั้นยังคงรักษาที่ดินของตนเอาไว้ และผู้อพยพทางานทำวิทยหนุ่มสาวยังปรารถนาจะกลับบ้านเพื่อทำนาเนื่องจากยังมีโอกาสจะได้รับมรดกที่ดินจากพ่อแม่

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น อาจสรุปได้ว่า การที่ชาวนาชนบทมีโอกาสดำรงชีพนอกภาคการเกษตรอาจนำไปสู่แนวโน้มอย่างน้อยสองประการ ประการที่หนึ่งก็คือ โอกาสมีงานทำอาจแรงให้ชาวนามีการถอนตัวออกมาจากภาคเกษตรเร็วขึ้น และทำให้เกิดการขายไร่นาเสียหรือเกิดกระบวนการ “เลิกเป็นชาวนา” (depeasantization) อีกประการหนึ่งคือ รายได้ที่ได้จากการจ้างงานนอกภาคเกษตรอาจช่วยให้ชาวนารักษาการดำรงชีพของตนอยู่ได้และยังคงรักษาการผลิตภาคเกษตรไว้ด้วย ดังที่ เดอ แจนวรีและคณะ (de Janvry, et al, 1986 : 74) ได้กล่าวไว้ว่า

“...สำหรับชาวนาที่มีที่ดินน้อยจนไม่สามารถดำรงชีพอยู่ได้โดยอาศัยแต่เพียงการผลิตจากที่ดินแปลงเล็กๆ ของครอบครัว รายได้จากค่าแรงจะเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดว่าชาวนารายย่อยนั้นจะดำรงความเป็นชาวนาอยู่ได้หรือไม่ ยิ่งโอกาสได้รับการจ้างงานมีมากเท่าใด ขนาดของไร่นาที่จำเป็นต่อการเลี้ยงชีพก็สามารถมีขนาดเล็กลงได้มากเท่านั้น”

2.4 ยุทธศาสตร์เพื่อการดำรงชีพของครอบครัวชาวนา

จากการชี้แนะโดยชยานอฟ นักวิชาการหลายท่านในระยะต่อมาได้ให้ความสนใจแก่เศรษฐกิจครอบครัวชาวนาและยุทธศาสตร์ในระดับครอบครัวของชาวนามากยิ่งขึ้น นักวิชาการส่วนหนึ่งได้ให้ความสนใจแก่ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบของการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปและการก่อรูปของกลุ่มและความสัมพันธ์ระดับครัวเรือน ซึ่งอาศัยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ความต้องการพื้นฐานทางวัตถุของปัจเจกชนส่วนใหญ่ได้รับการตอบสนอง นักวิชาการบางส่วนได้เสนอแนวคิดยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจระดับครอบครัวเพื่อตอบโต้ทฤษฎีการทันสมัย อันเป็นทฤษฎีที่มองว่าประชาชนในยุคก่อนอุตสาหกรรม ยุคอุตสาหกรรมตอนต้นหรือประชาชนที่ยากจนโดยทั่วไปเป็นผู้ที่ไร้หลักเหตุผลในเชิงเศรษฐกิจ เห็นได้จากการพวกเขาขาดทรัพยากรและอำนาจ แต่แนวคิดยุทธ

ศาสตร์เพื่อการดำรงชีพในระดับครอบครัวกลับมองครอบครัวในแง่เป็นผู้ปฏิบัติการ และมีใช่เป็นเพียงผู้ถูกระงับจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการเมืองและการเปลี่ยนแปลงทางประชากร และมีใช่ผู้ถูกระงับจากมติของผู้กุมอำนาจทั้งหลาย (Tilly, 1987) การศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของครอบครัวยังเป็นการลดช่องว่างของระดับการวิเคราะห์ กล่าวคือระหว่างการวิเคราะห์ในระดับปัจเจกและระดับสังคม ครอบครัวคือหน่วยที่ทำหน้าที่ในการตอบสนองต่อโอกาสและข้อจำกัดต่างๆ ที่เกิดขึ้นท่ามกลางกระบวนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและทางประวัติศาสตร์ในระดับที่กว้างออกไป หน่วยครอบครัวถูกมองในแง่เป็นสื่อกลางที่ประสานพฤติกรรมของปัจเจกชุดต่างๆ ตัวอย่างเช่น การเข้าร่วมในการใช้แรงงาน แบบแผนการบริโภค และการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้โดยตัวมันเองก็มีส่วนถูกกำหนดโดยการรวมตัวของหน่วยทางเศรษฐกิจระดับพื้นฐาน คือครอบครัว เช่นกัน การที่นักวิชาการสนใจศึกษาบทบาทของหน่วยครอบครัวหรือหน่วยครัวเรือนที่มีผลต่อการตัดสินใจและพฤติกรรมของบุคคลแต่ละคนภายในครอบครัว ได้เปิดทางให้มีการศึกษาถึงการมีปฏิริยาตอบที่แตกต่างกันต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งการวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่มย่อยของประชากรด้วย (Schmink, 1984) ในแง่ประโยชน์เชิงทฤษฎี การวิเคราะห์ระดับครอบครัวจะช่วยให้นักวิจัยสามารถทำความเข้าใจกับกระบวนการทางสังคมได้มากขึ้น เหตุนี้ ชมิงค์ (Schmink, 1984) จึงยืนยันว่าการศึกษาเกี่ยวกับครอบครัวมีศักยภาพที่จะลดช่องว่างทางการวิเคราะห์ของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาคและทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง เนื่องจากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาคมักให้ความสนใจแก่พฤติกรรมที่เป็นหน่วยที่เล็กสุดคือปัจเจกชน ขณะที่เศรษฐศาสตร์การเมืองสนใจพัฒนาการและปฏิสัมพันธ์ทางสังคม-เศรษฐกิจและทางการเมือง อย่างไรก็ตาม ในการวิเคราะห์ในระดับครอบครัวซึ่งถือว่าเป็นระดับขั้นที่อยู่กลางระหว่างปัจเจกและโครงสร้างก็มิได้เข้าแทนที่ความจำเป็นที่จะศึกษาแบบแผนต่างๆ ในระดับปัจเจกหรือในระดับโครงสร้างที่เป็นระดับกว้าง (macro-structural levels) แทนที่จะเป็นเช่นนั้น การศึกษาในระดับครอบครัวได้เปิดทางให้มีการเข้าถึงประเด็นปัญหา โดยมีข้อมูลมากขึ้น และซับซ้อนยิ่งขึ้น ซึ่งจำเป็นต้องก้าวจากขั้นหนึ่งไปสู่อีกขั้นหนึ่งในการวิเคราะห์ที่แตกต่างกัน

ในระหว่างทศวรรษ 1970 ถึงทศวรรษ 1980 นักสังคมศาสตร์ของละตินอเมริกาได้สร้างผลงานการค้นคว้าขึ้นมาจำนวนหนึ่ง ซึ่งมุ่งศึกษาแบบแผนเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเศรษฐกิจในระดับครอบครัวขึ้นมา (ตัวอย่างเช่น Dimerman, 1978 ; Bank, 1980 ; Bolles, 1981) เช่นเช่นเดียวกับแนวคิดเกี่ยวกับภาวะชายขอบ (marginality) แนวคิดในเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว เป็นแนวคิดที่มีประโยชน์ในการศึกษาและทำความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาแบบทุนนิยมพึ่งพาในเขตละตินอเมริกาพัฒนาการของชาติต่างๆ ในละตินอเมริกามีรูปแบบไปสู่การกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกัน เนื่องจากด้านหนึ่ง เป็นการพัฒนาที่เน้นการลงทุนในภาคเศรษฐกิจบางสาขาที่มีศักยภาพในการพัฒนาแบบทุนนิยม และในอีกด้านหนึ่งเป็นการพัฒนาที่ทำให้ประชากรในชนบทต้องพึ่งพาต่อรายได้ที่เป็น

เงินตราสำหรับซื้อหาสินค้าและบริการต่างๆ ทุนนิยมแบบพึ่งพาได้ก่อให้เกิดโครงสร้างการตลาดที่กีดกันคนส่วนใหญ่ไม่ให้มีรายได้ที่มั่นคงอย่างพอเพียงที่จะทำให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในตลาดของผู้บริโภค เนื่องจากพวกเขาถูกกีดกันจากผลประโยชน์ต่างๆ จากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจพวกคนยากจนถูกมองว่าเป็นพวกที่อยู่ชายขอบ นักทฤษฎีในช่วงต้น เช่น กลุ่มทฤษฎี “วัฒนธรรมแห่งความยากจน” (Lewis, 1960) มักจะมองความยากจนว่าเป็นผลมาจากปัญหาภายในตัวสังคมวัฒนธรรมพื้นเมืองเอง ที่ไม่สามารถปรับตัวกับการพัฒนาแบบสมัยใหม่ มาจากความล้าหลังทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยี ซึ่งเป็นสิ่งที่สืบทอดมาจากสังคมแบบประเพณี ความยากจนเป็นตัวบั่นทอนความสามารถของคนยากจนที่จะเปลี่ยนแปลงสถานะของพวกเขาให้ดีขึ้น แต่ก็มีทฤษฎีการวิเคราะห์ที่ซับซ้อนยิ่งกว่านี้ที่ชี้ให้เห็นว่า ว่าประชาชนชายขอบและประชาชนในภาคเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการมีบทบาทที่เอาการเอางานและมีความคิดอ่านในการทำมาหากินเพื่อการดำรงอยู่ของพวกเขา ทั้งๆ ที่พวกเขาขาดการเข้าถึงบริการและมีรายได้ต่ำ ยุทธศาสตร์ของคนจนได้รวมเอาการใช้สินค้าและบริการจากทั้งกิจกรรมการผลิตแบบทุนนิยมและมีใช้ทุนนิยม นอกจากนี้ เรายังอาจมองว่า การอพยพไปหางานทำในต่างถิ่นเป็นกลไกอย่างหนึ่ง ซึ่งเปิดทางให้คนยากจนได้ดึงเอาภาคส่วนต่างๆ ที่หลากหลายทางเศรษฐกิจ มาเป็นประโยชน์เพื่อตอบสนองเป้าหมายในการดำรงชีวิตให้รอด จะเห็นได้ว่า แนวคิดเช่นนี้ มีลักษณะที่ตรงข้ามกับแนวคิดช่วงก่อนหน้านี้อย่างหน้ามือเป็นหลังมือ เพราะแนวคิดเหล่านั้นมักจะมองคนยากจนว่าเป็นเหยื่อ ซึ่งต้องการความช่วยเหลือจากคนอื่นถ้อยเดียว มุมมองเกี่ยวกับเป้าหมายแห่งการอยู่รอดได้เปิดทางให้นักวิจัยมองเห็นบทบาททางการผลิตที่เอางานเอาการของคนจนและคนชายขอบในสังคม (Schmink, 1984) แนวคิดเช่นนี้ได้มีพัฒนาการมากขึ้นในระยะต่อมา และมีชื่อเรียกต่างๆ กันเช่น ยุทธศาสตร์การดำรงชีวิตให้อยู่รอด (survival strategy) ยุทธศาสตร์แห่งการมีชีวิตอยู่ (existence strategy) ยุทธศาสตร์การดำรงชีพ (livelihood strategy) ยุทธศาสตร์การผลิตซ้ำ (reproductive strategy) ยุทธศาสตร์เพื่อชีวิต (life strategy) และโครงการชีวิต (life project) แนวคิดเหล่านี้แม้จะมีชื่อเรียกต่างกัน แต่ก็ล้วนเป็นแนวคิดเพื่อวิเคราะห์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจสังคมระดับจุลภาคของประชากรที่มีรายได้ต่ำ

2.5 กรอบแนวคิดของงานวิจัย

จากแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยเชิงประจักษ์ที่ได้อภิปรายมาแล้วข้างต้น ผู้วิจัยจึงวางเค้าโครงทางความคิดเพื่อทำงานวิจัยชิ้นนี้ งานวิจัยนี้มุ่งอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชวนา โดยมีสมมุติฐานว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชวนา เป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์ของการที่ระบบทุนนิยมพยายามแทรกตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจชวนา และพยายามดึงเศรษฐกิจชวนาให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมและระบบเศรษฐกิจแห่งชาติ แต่ในอีกด้านหนึ่ง คือกระบวนการตอบสนอง (การปรับตัวให้เข้ากับ การขัดขึ้น และการตอบโต้) ของชวนาและชุมชนชวนาต่อกระบวนการนี้

ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาในสามประเด็น คือ ประการแรก การศึกษาถึงกระบวนการที่เกษตรกรเพื่อการยังชีพของชาวนาถูกผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจแห่งชาติ ประการที่สอง คือการศึกษาถึงกระบวนการตอบสนองของชาวนาต่อการผนวกรวมเข้าสู่เศรษฐกิจแห่งชาติและการแทรกเข้ามาของระบบทุนนิยมในเศรษฐกิจชาวนา และประการที่สาม คือ การอธิบายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น ความยากลำบากของการศึกษาก็คือประการแรกจะเอาชนะข้อจำกัดของแนวคิดและทฤษฎีที่มีอยู่อย่างไร ในอันที่จะเข้าใจการเปลี่ยนแปลงในชนบทอันเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ของกระบวนการสองกระบวนการที่มีความสลับซับซ้อนนี้ และประการที่สองก็คือ จะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการในระดับจุลภาคและมหัพภาคอย่างไร การวิเคราะห์การผลิตของชาวนาแบบมหัพภาคที่เคยกระทำกันมา ในลักษณะที่ค่อยๆ ถูกกลืนเข้าไปในระบบทุนนิยมและในที่สุดก็จะอยู่ภายใต้การครอบงำของทุนนิยมอย่างสิ้นเชิงนั้น ไม่เพียงแต่เป็นการมองปัญหาแบบง่ายเกินไปเท่านั้น หากแต่อาจเป็นการเข้าใจผิดในชั้นมูลฐานอีกด้วย นักวิชาการไทยศึกษาหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กยังคงดำรงอยู่เป็นประชากรส่วนใหญ่ในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และการแตกออกเป็นขั้วที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันของชนชั้นชาวนายังไม่เกิดขึ้น วิธีการหนึ่งในการวิเคราะห์สภาพความเป็นจริงข้อนี้ ถ้าเดินตามมาร์กซ์ก็คือ มองสภาพความเป็นจริงข้อนี้ว่าเป็นระยะผ่าน ซึ่งแม้ว่าจะดำรงอยู่นานมาก แต่ในที่สุดแล้วก็จบลงโดยการแตกสลายของชนชั้นชาวนา อีกวิธีหนึ่งได้ปฏิเสธสภาพความเป็นจริงข้อนี้ โดยการเน้นวิถีชีวิตของชาวนา ระบบความเชื่อและสถาบันทางสังคมต่างๆ ซึ่งช่วยให้ชุมชนระดับหมู่บ้านและคนในชุมชนสามารถดำรงชีพอยู่ต่อไปได้ ทั้งๆที่มีการขูดรีดแบบทุนนิยม ผู้วิจัยคิดว่าคำอธิบายทั้งสองแบบนี้ล้วนแต่ไม่พอเพียงด้วยกันทั้งคู่ แม้ว่าทฤษฎีมาร์กซ์ซิสต์จะได้ให้แนวคิดที่เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์วิธีการที่ทุนได้แทรกเข้าไปในภาคการเกษตรและผลบั่นปลายที่อาจเกิดขึ้นจากกระบวนการอันนี้ ในขณะที่มุมมองเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนจะช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับข้อดีของวัฒนธรรมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อและระบบค่านิยมที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ทางสังคมต่างๆ

ข้อวินิจฉัยที่เห็นร่วมกันโดยชายนอฟ (Chayanov, 1986) ชานิน (Shanin, 1987, 1990) และ เคทส์กี (Kautsky, 1988) เกี่ยวกับครอบครัวชาวนาและฟาร์มชาวนาเป็นหนึ่งในบรรดามุมมองที่ผู้วิจัยสามารถนำมาใช้เพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจชาวนา แต่ก็ยังไม่เพียงพอเนื่องจากทุกวันนี้กิจการของชาวนาได้ขยายเลี้ยวไร่นาของชาวนาไปสู่กิจกรรมต่างๆ หลายอย่างที่ไม่เกี่ยวกับไร่นาและห่างพันจากไร่นาไป เมื่อมองจากความจริงข้อนี้แล้ว มุมมองเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานและเศรษฐกิจนอกการเกษตรในชนบทและผลกระทบของกิจกรรมนี้ต่อการสะสมทุนและการแตกชนชั้นในชนบทตามที่ได้เสนอไว้โดยเซธ (Saith, 1992) ได้ถูกผนวกเข้าไปในกรอบการวิเคราะห์นี้ โดยทั้งหมดล้วนมุ่งไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับผลสะท้อนของมันที่มีต่อเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของชาวนาตลอดจนการแตกชนชั้นในสังคมชาวนาด้วย ผู้วิจัยมิได้มองจุดแข็งของครอบครัวชาวนาว่าเป็นสิ่งที่มีมาก่อนหรือเป็นเพียงสิ่งที่ถูกถ่วง

ทอดมาทางวัฒนธรรม หากแต่เป็นการตอบสนองแบบมีหลักเหตุผลของชาวนาเมื่อเผชิญกับการขูดรีดแบบทุนนิยม ในสถานการณ์ที่เป็นจริงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน ในลักษณะเดียวกัน การที่ชาวนาผันตัวเองให้มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลาย และในขณะเดียวกันก็รักษาการผลิตข้าวเพื่อการเลี้ยงชีพเอาไว้ ได้ถูกมองในแง่เป็นทางเลือกของชาวนาในสถานการณ์ซึ่งแทบจะไม่มีทางเลือกเหลืออยู่เลย ในแง่ที่แนวคิดเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการดำรงชีพของครอบครัวชาวนาจึงถูกนำมาใช้ ทางเลือกและการปรับตัวของชาวนา ในด้านหนึ่งเป็นการตอบสนองและตอบโต้ต่อพลังของระบบทุนนิยมที่แทรกตัวเข้ามาในชนบท เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาเอง แต่ในขณะเดียวกัน ผลของการตอบสนองและตอบโต้ซึ่งเป็นการเลือกโดยอัตวิสัยของชาวนานี้ ก็ได้มีผลต่อการก่อรูปของทุนนิยม และการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจและสังคมชาวนาด้วย

2.6 ระเบียบวิธีในการวิจัย

วัตถุประสงค์ของการวิจัยชิ้นนี้ก็คือเพื่อวิเคราะห์กระบวนการการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มน้ำพองได้รับการคัดเลือกเพื่องานวิจัยชิ้นนี้ กลุ่มน้ำแห่งนี้เป็นที่เป้าหมายของการพัฒนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติของประเทศไทยฉบับที่หนึ่ง ในต้นทศวรรษ 1960 เชื่อนขนาดใหญ่ คือเชื่อนอุบลรัตน์หรือเชื่อนน้ำพอง ถูกสร้างขึ้นขวางกั้นลำน้ำพอง เพื่อให้กำเนิดกระแสไฟฟ้าซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานอันจำเป็นสำหรับการพัฒนาให้เป็นแบบสมัยใหม่ และต่อมาเชื่อนผันน้ำหนองหวายก็ได้สร้างขึ้นเพื่อการชลประทาน ทำให้ตอนล่างของกลุ่มน้ำพองกลายเป็นพื้นที่ชลประทานขนาดใหญ่ที่สุดของภูมิภาคนี้ มีชื่อเรียกว่า เขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย

หลังจากการสร้างเชื่อน กลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต เขตแรกคือบริเวณต้นน้ำซึ่งได้รับผลกระทบไม่มากนักจากการสร้างเชื่อน และโดยลักษณะทางกายภาพสามารถเป็นตัวแทนของหมู่บ้านตามพื้นที่ตอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เป็นอย่างดี เขตที่สอง คือบริเวณอ่างเก็บน้ำ เขตนี้เป็นเขตที่ได้รับผลกระทบจากเชื่อนโดยตรง เนื่องจากครอบครัวของชาวนาทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ต้องถูกย้ายถิ่นฐานเพื่อหลีกเลี่ยงให้แกการสร้างเชื่อน และบางครอบครัวก็เลือกที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณใกล้อ่างเก็บน้ำของเชื่อนนั่นเองด้วยวิธีการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่าใกล้เชื่อน เขตที่สาม คือบริเวณตอนล่างของแม่น้ำ เป็นตัวแทนของหมู่บ้านในความปรารถนาตามแนวทางการพัฒนาแบบสมัยใหม่ เป็นหมู่บ้านที่มีการชลประทานตลอดทั้งปีและสามารถเข้าถึงตลาดได้โดยสะดวก เปิดทางให้มีการผลิตทางเกษตรแบบสมัยใหม่ ในแต่ละเขตดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยได้คัดเลือกหมู่บ้านขึ้นมาเขตละหนึ่งหมู่บ้านเพื่อทำการศึกษาในระดับลึก

งานวิจัยชิ้นนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนาสามแห่ง โดยใช้วิธีการศึกษาแบบกรณีตัวอย่างเปรียบเทียบ (case-oriented comparative study)

2.6.1 การคัดเลือกหมู่บ้าน

การคัดเลือกหมู่บ้านเพื่อการศึกษาวิจัย ในขั้นต้น ได้อาศัยการศึกษาข้อมูลจากเอกสารเกี่ยวกับลุ่มน้ำพองและแผนที่ จากนั้นได้เข้าพบและสัมภาษณ์ รวมทั้งขอความเห็นจากเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาลุ่มน้ำนี้ ทั้งในส่วนของราชการและเอกชน อันได้แก่ หัวหน้าสำนักงานชลประทานน้ำพอง-หนองหวายและเจ้าหน้าที่สนามของหน่วยงานนี้ นักวิชาการและวิศวกรประจำสำนักงานชลประทานจังหวัดขอนแก่น ซึ่งจากข้อมูลทางเทคนิคที่ได้จากเอกสาร แผนที่ และการสัมภาษณ์ ทำให้ผู้วิจัยสามารถแบ่งเขตลุ่มน้ำพองออกเป็น 3 เขต ที่สอดคล้องกับวิธีการแบ่งในทางเทคนิคของทางหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และงานวิจัยทางเทคนิคในอดีต คือแบ่งเป็นเขตเหนือน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานใต้เขื่อน สำหรับเขตเหนือน้ำและเขตชลประทานใต้เขื่อนนั้น ปรากฏว่ามีขนาดใหญ่มาก แต่จากข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญด้านการชลประทาน จึงสามารถลดขนาดลง โดยเน้นการเลือกหมู่บ้านจากเขตที่เป็นบริเวณลุ่มน้ำพองโดยตรง เนื่องจากแม่น้ำที่ไหลลงเขื่อนอุบลรัตน์มี 3 สาย คือ น้ำพอง น้ำเชิญ และลำพะเนียง

หลังจากกำหนดเขตพื้นที่ลุ่มน้ำพองออกเป็นสามเขตได้แล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการเลือกหมู่บ้าน ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เบื้องต้น และการศึกษาข้อมูลมือสอง คือข้อมูล ก.ช.ช. 2 ค. และข้อมูล จ.ป.ฐ. เพื่อเลือกหมู่บ้านเบื้องต้น บุคคลที่สัมภาษณ์ส่วนใหญ่เป็นเจ้าหน้าที่ที่ทำหน้าที่ด้านการส่งเสริมการเกษตรและการพัฒนาทั้งรัฐและเอกชน เพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบการทำมาหากินพื้นฐานของประชากรในทั้งสามเขต ผู้ที่ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์เพื่อหาข้อมูลประกอบการเลือกหมู่บ้าน ได้แก่ เกษตรอำเภอและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรประจำสำนักงานเกษตรอำเภอ พัฒนาการอำเภอและพัฒนากิจการประจำตำบลต่างๆในอำเภอภูเวียง และอำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น และอำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม ปลัด อ.บ.ต. และเจ้าหน้าที่ประจำสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลหลายแห่งในทั้งสามอำเภอ ผู้จัดการสำนักงานภาคสนาม องค์การพัฒนาเอกชน แพลน ภูเวียง และนักพัฒนาบางคนในองค์กรนี้ เกณฑ์การเลือกหมู่บ้านในทั้ง 3 เขตมีความแตกต่างกันเล็กน้อย คือ เขตเหนือน้ำ จะเลือกหมู่บ้านที่อยู่ในลุ่มน้ำพองโดยตรง ไม่ใช่ลุ่มน้ำเชิญ และลุ่มน้ำลำพะเนียง เป็นหมู่บ้านที่สามารถเป็นตัวแทนของหมู่บ้านส่วนใหญ่ที่อยู่ในเขตเหนือน้ำได้ บ้านรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อน จะเลือกหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการสร้างเขื่อน คือเป็นบ้านที่ถูกโยกย้ายมาเพราะการสร้างเขื่อน ส่วนบ้านใต้เขื่อน จะเลือกหมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งพื้นที่ทำการเกษตรของประชากรส่วนใหญ่ในหมู่บ้านจะต้องได้รับน้ำชลประทาน สำหรับเขตชลประทานน้ำพองหนองหวายนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน ตามลักษณะภูมิประเทศและการทำมาหากินของประชาชน คือเขตชลประทานตอนบนและเขตชลประทานตอนล่าง (ขณะที่การแบ่งเขตพื้นที่ของสำนักงานชลประทานจะแบ่งเป็นเขตชลประทานฝั่งซ้ายและฝั่งขวา) ผู้วิจัยได้เลือกเขตชลประทานตอนล่างเพื่อการศึกษา เนื่องจากเขตชลประทานตอนล่างเป็นพื้นที่ลุ่ม ทำให้เกษตรกรมีโอกาสทำกิจกรรมทางการเกษตรที่หลากหลาย

หลายกว่าเขตชลประทานตอนบน ทั้งนี้ เขตชลประทานตอนบนซึ่งตั้งอยู่ในอำเภอน้ำพองและอำเภอมืองจังหวัดขอนแก่น จะมีการผลิตพืชผลที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วลิสง ส่วนเขตชลประทานตอนล่าง เกษตรกรรมมีลักษณะหลากหลายมากกว่า มีการทำนาปรัง การผลิตเมล็ดพืชแบบมีพันธสัญญา การทำเกษตรผสมผสาน การทำสวนมะนาวและการเพาะเลี้ยงปลา กิจกรรมเหล่านี้จะอยู่กับปริมาณน้ำชลประทานที่ได้รับด้วย การที่ผู้วิจัยได้คัดเลือกพื้นที่ชลประทานตอนล่างมาเพื่อการศึกษา ก็เนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า ผู้วิจัยต้องการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวนาในเขตที่มีการพัฒนาทางการเกษตรที่ก้าวหน้ากว่า กล่าวโดยสรุป หมู่บ้านต่างๆ ที่ได้รับการคัดเลือกเพื่อศึกษานี้ มีดังนี้

1. เขตอ่างเก็บน้ำ : หมู่บ้านโนนกลาง ตำบลนาหว้า อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น
2. เขตต้นน้ำ: หมู่บ้านโคกสูง ตำบลกุดตาต อำเภอนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น
3. เขตชลประทานใต้เขื่อน : หมู่บ้านหนองเดิม ตำบลเหล่าบัวบาน อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม

2.6.2 การเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลทั้งข้อมูลเชิงปริมาณและข้อมูลเชิงคุณภาพ ดังนี้

2.6.2.1 การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

ระยะการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพกินเวลาดังแต่เดือนมกราคม 2000 - มิถุนายน 2001 ผู้วิจัยเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยตนเองโดยไม่มีผู้ช่วยวิจัย โดยยึดถือตามกรอบแนวคิดการวิจัยที่สร้างขึ้นจากการค้นคว้าทางทฤษฎีและการศึกษาวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลดังนี้

- (1) เครื่องมือในการวิจัย ผู้วิจัยได้สร้างแนวทางในการสัมภาษณ์ขึ้นมา 2 ชุด เพื่อรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ คือแนวทางการสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลระดับชุมชนและข้อมูลระดับครัวเรือน แนวทางดังกล่าวนี้ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นในระหว่างการเก็บข้อมูลของผู้วิจัย
- (2) การสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อที่จะเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลง การตอบสนอง และการปรับตัวในระดับชุมชน โดยยึดถือแนวทางการสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลระดับชุมชนเป็นพื้นฐาน การสัมภาษณ์หลายชั้นได้กระทำโดยอาศัยผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญในสามหมู่บ้านและนอกเหนือไปกว่านั้น ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญในหมู่บ้านต่างๆ ดังกล่าวรวมถึงผู้นำของหมู่บ้านที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ (ผู้ใหญ่บ้าน ผู้อาวุโสในหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจที่สำคัญในหมู่บ้าน ผู้ตั้งรกรากในช่วงต้นๆ) ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญภายนอกหมู่บ้าน รวมถึงผู้นำ

ต่างๆ ระดับต่ำกว่าอำเภอ (ตำบล) นักพัฒนาทั้งที่เป็นเจ้าหน้าที่ภาครัฐและเอกชน และตัวแทนบริษัทจ้างเหมาช่วงการผลิต เป็นต้น

- (3) การสัมภาษณ์ในเชิงลึก เพื่อที่จะเข้าใจการตอบสนองและการปรับตัวของชาวนาในระดับครัวเรือนและความเข้าใจของพวกเขาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง การสัมภาษณ์ได้กระทำกับครอบครัวของชาวนาจน ชาวนากลางและชาวนารวย และครอบครัวที่มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างออกไป เช่น ชาวประมงที่ไม่มีที่ดินเลย ครอบครัวที่ทำเกษตรผสมผสาน และผู้ทำการเกษตรในระบบมีพันธะสัญญา เป็นต้น
- (4) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม แม้ผู้วิจัยจะได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน แต่ผู้วิจัยก็ได้รักษาความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับหมู่บ้านที่เป็นพื้นที่ศึกษาวิจัยเป็นระยะเวลาเกือบสองปี จากที่อยู่ของผู้วิจัยถึงหมู่บ้าน ใช้เวลาขับรถประมาณครึ่งชั่วโมงถึงชั่วโมงครึ่ง ผู้วิจัยได้เป็นประจักษ์พยานในเหตุการณ์ที่สำคัญหลายอย่างในหมู่บ้าน ซึ่งได้ให้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อการพิจารณาความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้าน เช่น พิธียกข่อฟ้าและฉลองพระอุโบสถใหม่ของบ้านหนองเดิม ซึ่งมีนายอำเภอเชียงยืนและสมาชิกรัฐสภาเข้าร่วมด้วย การให้กำเนิดหลายชายของผู้ใหญ่บ้านโนนกลาง การอยู่ร่วมในวันรวมญาติของผู้ใหญ่บ้านโคกสูง และการสังเกตการณ์การฝึกอบรม 2-3 ครั้งที่กลุ่มเลี้ยงปลาของหมู่บ้านโคกสูงจัดให้สำหรับชาวนาจากหมู่บ้านอื่นๆ เป็นต้น
- (5) การสัมภาษณ์เป็นกลุ่มเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้านและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของหมู่บ้านทั้งสามหมู่บ้าน

การวิเคราะห์ข้อมูลภาคสนามได้กระทำในระหว่างเก็บข้อมูล ตั้งแต่การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ การตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล และการเปรียบเทียบข้อมูลที่ได้มากับข้อสมมุติฐานการวิจัย การตั้งสมมุติฐานใหม่และตรวจสอบ ตลอดกระบวนการวิจัยภาคสนาม

2.6.2.2 การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ

ระยะการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณกินเวลานับจากเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนมิถุนายน 2001 การสร้างแบบสอบถาม ได้สร้างจากกรอบแนวคิดในการวิจัย ประเด็นปัญหาทางทฤษฎีและสมมุติฐานเบื้องต้นที่ได้จากการวิจัยเชิงคุณภาพที่ต้องการข้อมูลในเชิงปริมาณมาสนับสนุนหรือพิสูจน์ ที่ทำเช่นนี้ได้ เนื่องจากผู้วิจัยได้วางแผนการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณให้อยู่ในช่วงสุดท้ายของการเก็บข้อมูล คือหลังจากที่ได้ข้อมูลเชิงคุณภาพมามากพอควรแล้ว แบบสอบถามได้ถูกร่างขึ้นมาและได้รับการทดสอบในหมู่บ้านหนองบัวในอำเภอเชียงยืน

เนื่องจากงานวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักและใช้ข้อมูลเชิงปริมาณเป็นข้อมูลประกอบ โดยในการวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้กรณีศึกษา 3 หมู่บ้านเปรียบเทียบกับกัน ดังนั้น ในการกำหนดกลุ่มตัวอย่างของการสำรวจเพื่อเก็บข้อมูลเชิงปริมาณนั้น ประชากรของการศึกษา คือ ประชากรครัวเรือนของสามหมู่บ้านแยกกัน โดยหมู่บ้านโนนกลาง โคกสูง และหนองเดิม มีขนาดประชากรจำนวน 140 216 และ 116 ครัวเรือนตามลำดับ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการหาขนาดกลุ่มตัวอย่าง โดยใช้สูตร ของ Taro Yamane และได้ขนาดตัวอย่างจำนวน 101 126 และ 90 ครัวเรือนตามลำดับ จากนั้นได้ทำการสุ่มตัวอย่างแบบธรรมดา โดยวิธีการจับสลาก จากทะเบียนราษฎรของหมู่บ้านนั้น ๆ ที่อยู่ที่ผู้ใหญ่บ้าน และเลือกสัมภาษณ์จากหัวหน้าครัวเรือน

การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้วิธีการสัมภาษณ์โดยใช้แบบสอบถาม โดยมีพนักงานสัมภาษณ์ประจำในทั้งสามหมู่บ้าน พนักงานสัมภาษณ์ทั้ง 3 คนได้รับปริญญาตรีในสาขาสังคมศาสตร์และอยู่หรือเคยทำงานในเขตที่มีการวิจัย (แต่มิใช่หมู่บ้านเป้าหมาย) มาเป็นเวลาระยะหนึ่ง และสามารถพูดภาษาอังกฤษได้ ผู้วิจัยได้ฝึกอบรมเกี่ยวกับการเก็บข้อมูลตามแบบสอบถามให้แก่พนักงานสัมภาษณ์ด้วยตัวเอง อย่างไรก็ตามในหมู่บ้านหนึ่ง (โคกสูง) พนักงานสัมภาษณ์ได้มีปัญหาที่ไม่ได้คาดคิดมาก่อนและไม่สามารถทำงานให้เสร็จสิ้นได้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้จ้างนักศึกษาชั้นปีที่ 4 ของมหาวิทยาลัยขอนแก่นจำนวน 10 คน ซึ่งเคยเรียนวิชาระเบียบวิธีวิจัย สังคมวิทยา มานุษยวิทยาและหรือพัฒนาสังคม โดยได้ให้การฝึกอบรมเกี่ยวกับการเก็บข้อมูลตามแบบสอบถามชุดที่จะใช้จริง ผู้วิจัยได้เข้าอยู่ในหมู่บ้านตลอดช่วงเวลาที่นักศึกษาเหล่านี้เก็บข้อมูลเพื่อตรวจสอบข้อมูล และให้คำแนะนำที่จำเป็น การเก็บข้อมูลโดยนักศึกษากลุ่มนี้ ใช้เวลา 4 วันจึงเสร็จสิ้น

ข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้นำมาวิเคราะห์โดยอาศัยโปรแกรมวิเคราะห์ข้อมูลทางสังคมศาสตร์ SPSS for Windows การวิเคราะห์ข้อมูลส่วนใหญ่เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลตัวแปรเดียว จึงใช้สถิติเชิงพรรณนา (descriptive statistics) ได้แก่ ค่าร้อยละ (percentage) ค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) ค่าสูงสุด (maximum value) ค่าต่ำสุด (minimum value) และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (standard deviation)

สำหรับผลการวิเคราะห์ข้อมูลหมู่บ้านจากการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ จะได้นำเสนอในบทที่สี่ถึงบทที่หก แต่ก่อนจะนำเสนอผลการศึกษานี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูลจากการวิจัยเอกสาร เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจในภาพกว้างก่อน โดยข้อมูลจากเอกสารนี้จะอยู่ในบทถัดไป คือบทที่สาม

บทที่ 3

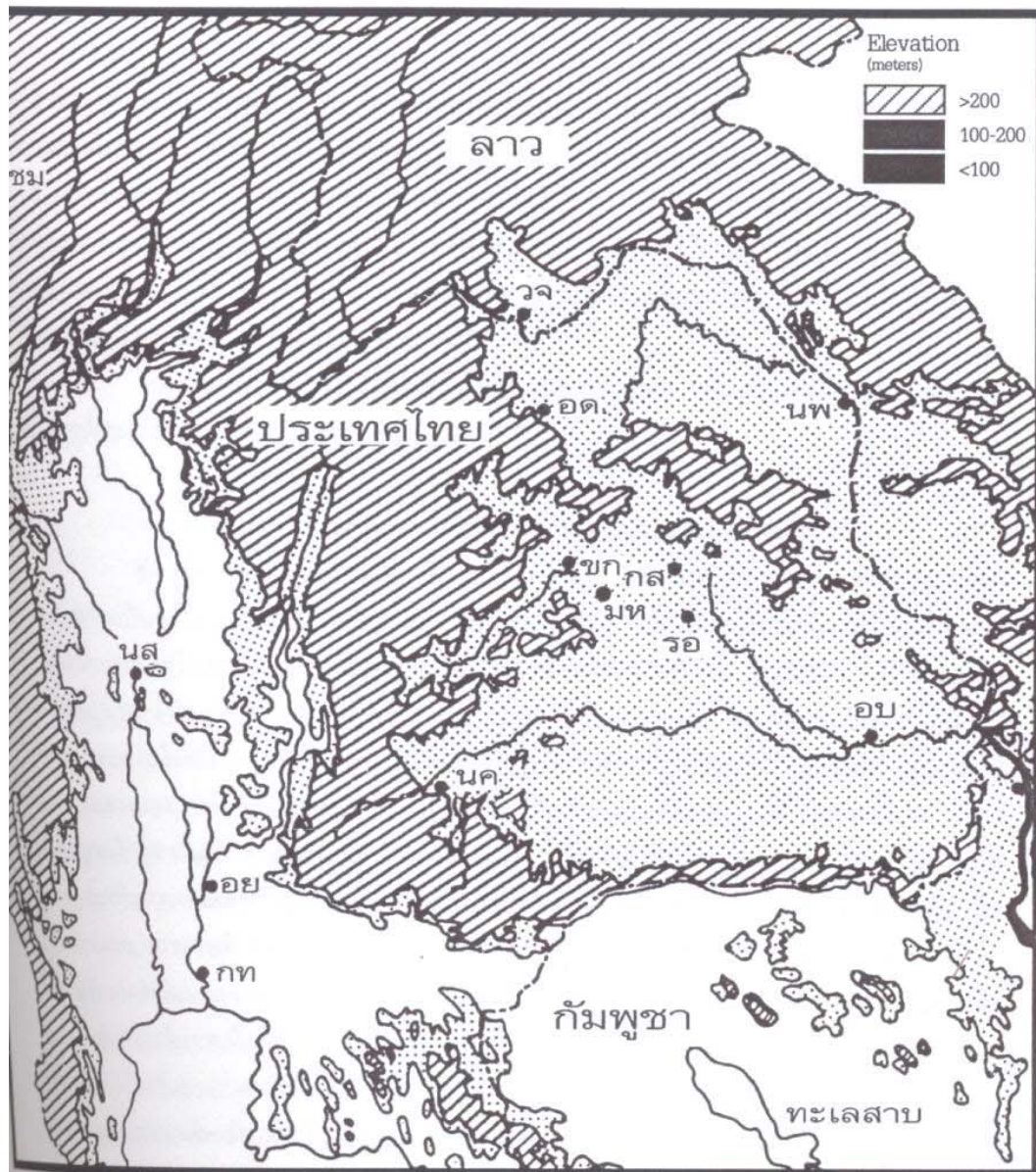
การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง

3.1 สภาพทั่วไปของภาคอีสาน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยทั้งใน ด้านพื้นที่และประชากร ภาคอีสานครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางเมตร หรือ 17,022,560 เอเคอร์ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศไทย มีประชากรทั้งสิ้น 20,759,890 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของประชากรทั้งหมด (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000) ภาคนี้โดยลักษณะภูมิประเทศแล้วถูกโดดเดี่ยวออกจากภาคกลางของประเทศไทย โดยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทางทิศตะวันตกเฉียงใต้มีเทือกเขาตองพระยาเอ็นทอดเป็นทิวาว เสมือนปราการธรรมชาติ ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกมีแม่น้ำโขง ทำหน้าที่เป็นพรมแดนระหว่างประเทศไทยและประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนทางทิศใต้มีเทือกเขาพนมดงรักเป็นพรมแดนขวางกั้นจากประเทศสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา

ในภูมิภาคนี้มีแม่น้ำสายใหญ่สองสาย ซึ่งต่างไหลลงสู่แม่น้ำโขง คือแม่น้ำสงครามใน ทิศเหนือของภาค และแม่น้ำมูล-แม่น้ำชีในตอนกลางและตอนใต้ของภูมิภาคนี้ แม่น้ำพอง ซึ่งเป็นพื้นที่ของศึกษาวิจัยนี้เป็นลำน้ำสาขาของระบบแม่น้ำมูล-ชี ลุ่มน้ำสงครามและลุ่มน้ำมูล-ชี จะมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มตามแนวของลำน้ำและพื้นที่ที่จะค่อยลาดเอียงขึ้นในระดับความลาดเอียง ประมาณ 100-200 เมตร (ภาพที่ 1) (โอภาส, 1995)

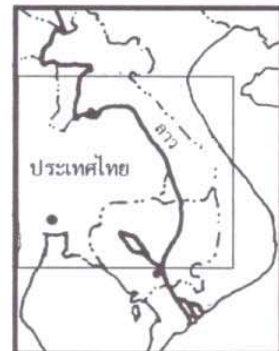
โดยลักษณะทางภูมิศาสตร์ซึ่งมีเทือกเขาสูงแยกภูมิภาคนี้ออกจากส่วนอื่นของประเทศไทย ได้ทำให้ภูมิภาคนี้อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครองของไทยคือกรุงเทพฯ จนกระทั่งในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่สิบเก้า ภาคอีสานจึงได้ถูกดึงเข้าใกล้ชิดกับศูนย์กลางการปกครอง และได้รับความสนใจมากขึ้น เนื่องจากภูมิภาคนี้ถูกมองว่ากำลังตกอยู่ภายใต้การคุกคามของลัทธิล่าเมืองขึ้นโดยฝรั่งเศส ซึ่งพยายามที่จะเข้าถึงจีนผ่านทางยูนนานโดยอาศัยแม่น้ำโขง และด้วยเหตุนี้ทางรัฐไทยจึงได้มีการสร้างทางรถไฟขึ้นในปี 2443 เพื่อเชื่อมโคราช (นครราชสีมา) เข้ากับ กรุงเทพฯ และในช่วงสามทศวรรษถัดมาก็ได้ขยายเส้นทางรถไฟไปสู่เมืองสำคัญ ๆ ของภาคนี้ ต่อมาในปี 2499 - 2503 ได้มีการสร้างถนนที่สามารถใช้การได้ทุกฤดูกาลขึ้นเป็นครั้งแรก คือ ถนนมิตรภาพ ซึ่งเชื่อมนครราชสีมากับสระบุรี ทำให้ภาคอีสานเข้าถูกดึงเข้าไปใกล้ชิดกับส่วนกลาง และส่วนอื่นๆ ของประเทศมากขึ้น นับตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา รัฐบาลกลางได้รู้สึกถึงความจำเป็นในการขยายการพัฒนาทางเศรษฐกิจไปสู่ภูมิภาคนี้มากขึ้น รวมทั้งความจำเป็นที่จะต้องมีการควบคุมจากส่วนกลาง เนื่องจากการเติบโตของขบวนการคอมมิวนิสต์ในภูมิภาค โดยการสนับสนุนจากขบวนการที่มีอุดมการณ์แบบเดียวกันในประเทศเพื่อนบ้าน หนึ่งในความพยายามต่างๆ ของรัฐใน

ภาพที่ 1 : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
(ปรับปรุงจาก Fukui, 1993)

นส : นครสวรรค์	ขก : ขอนแก่น	รอ : ร้อยเอ็ด
นพ : นครพนม	อด : อุดรธานี	กส : กาฬสินธุ์
นค : นครราชสีมา	ชม : เชียงใหม่	กท : กรุงเทพฯ
นอ : อุบลราชธานี	อย : อโยธยา	วจ : เวียงจันทน์
นล : มหาสารคาม		

การพัฒนาและการต่อต้านการขบวนการคอมมิวนิสต์ คือการพัฒนาเครือข่ายการคมนาคมด้วยการสร้างถนน เพื่อยุติความโดดเดี่ยวของหมู่บ้านต่าง ๆ จากรัฐบาลกลาง ในขณะเดียวกันก็มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจในบริเวณพื้นที่ดอนที่เคยเป็นป่า มีการให้สัมปทานป่าแก่บริษัททำไม้เพื่อลดพื้นที่อันเป็นฐานที่มั่นของคอมมิวนิสต์ให้น้อยลง เมื่อต้นไม้ใหญ่ถูกตัดออกไปและถนนถูกสร้างเข้ามาใกล้ ก็เป็นการง่ายมากขึ้นสำหรับชาวนาที่จะเข้าจับจองและขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ (Hewison and Maniemai, 2000)

ในตอนต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะได้ให้เค้าโครงอย่างย่อ ๆ เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน

3.2 ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสาน

ยังไม่เป็นที่ทราบอย่างแจ่มชัดว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นครั้งแรกเมื่อใด หลักฐานทางโบราณคดีชี้แนะว่าได้มีชุมชนเกษตรกรรมจำนวนหนึ่งซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำสงครามในตอนเหนือของภาคอีสาน (ในบริเวณบ้านเชียงในจังหวัดอุดรธานีปัจจุบัน) มาตั้งแต่ช่วง 2500-3500 ก่อนคริสตกาล ต่อมาประมาณ 500 ปีก่อนคริสตกาลได้ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบลุ่มโคราช (หรือที่ราบลุ่มมูล-ชีในส่วนกลางของภาค) โดยชุมชนที่มีการปลูกข้าว ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงที่ 19 มีการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำมูล-ชี ในบริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร และอุบลราชธานี พร้อมกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ว่าชุมชนเหล่านี้ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรขอม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 เป็นช่วงที่อีสานได้รับอิทธิพลจากเขมรสมัยพระนครอย่างมาก ดังได้พบร่องรอยวัฒนธรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) เป็นจำนวนมากในอีสาน อย่างไรก็ตามเมื่อสิ้นรัชกาลของพระองค์ (พ.ศ. 1761) อิทธิพลของเขมรในอีสานก็ค่อย ๆ เสื่อมลง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สุดดคล้องกับการที่มีการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย เพื่อประมาณ พ.ศ. 1761 และอาณาจักรล้านนา ในพุทธศตวรรษที่ 19 รวมทั้งการก่อตั้งอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ส่วนชุมชนโบราณขนาดใหญ่ในเมืองต่างๆในลุ่มน้ำมูล-ชีก็ค่อย ๆ เสื่อมสูญไป ถูกทอดทิ้งร้างเหลือเป็นแต่ชุมชนเล็กๆอยู่อย่างกระจัดกระจาย (ดาร์รตัน เมตตาริกานนท์, 2546)

หลังจากการเสื่อมสลายของอาณาจักรขอม อาณาจักรอยุธยาแห่งสยามและอาณาจักรล้านช้างของลาวก็เติบโตขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ 18 อาณาจักรล้านช้างได้ขยายอิทธิพลจากหลวงพระบางลงมาทางใต้ ศิลา วีรวงศ์ (1964 ใน Ratana, 1996) ชี้แนะว่าได้มีการเคลื่อนย้ายครอบครัวชาวลาวมาตั้งถิ่นฐานรอบ ๆ เวียงจันทน์และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของที่ราบสูงโคราช ในกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ในรัชสมัยของเจ้าฟ้าจ๋มแห่งอาณาจักรล้านช้าง และในระยะเวลาต่อมาทั้งอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยาต่างก็ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนอีสาน และในที่สุด ทั้งอาณาจักรล้านช้างและอยุธยาก็ได้มีการประนีประนอมปักปันเขตแดนในสมัยพระเจ้าอู่ทอง โดยอาณาจักรล้านช้างปกครองตั้งแต่บริเวณดงสามเส้า (ดงพญาไฟ) ไปจนถึง

ภพระยาพ่อและแดนเมืองนครไทย (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) จึงอาจถือได้ว่า บริเวณภาคอีสานนี้ เป็นรัฐชายขอบของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทย เป็นสถานที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของพระราชอำนาจและมีอิสระจากการควบคุมจากของพระราชอำนาจ จึงเป็นไปได้ว่า กลุ่มชาวลาวต่างๆ ได้อพยพเข้ามาในดินแดนนี้ เพื่อที่จะได้ไกลจากศูนย์กลางอำนาจเดิม และขณะเดียวกันก็สามารถขอความช่วยเหลือจากอีกศูนย์อำนาจหนึ่งได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529; Keyes, 1967; ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546)

ในส่วนที่เกี่ยวกับอาณาจักรสยามนั้น อยุธยาได้ขยายอำนาจของตนมายังที่ราบสูงโคราช ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (ขึ้นครองราชย์พ.ศ. 1967) ได้ยกทัพไปตีเอาเมืองพิมายและพนมรุ้ง ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ปรากฏหลักฐานว่า เมืองโคราช (ตั้งอยู่บริเวณ อำเภอสูงเนิน จ.นครราชสีมาในปัจจุบัน) เป็นเมืองที่ได้รับความสำคัญมาก โดยผู้ปกครองเมืองมีตำแหน่งถึงเจ้าพระยามหานคร (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) อย่างไรก็ตามอยุธยาได้พยายามสร้างอำนาจของตนในภูมิภาคแห่งนี้เลยไปจากเมืองโคราชให้มั่นคงนัก นिति เอียวศรีวงศ์ (1970) ได้อธิบายว่าอาณาจักรอยุธยาได้รู้สึกถูกคุกคามโดยอาณาจักรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและกัมพูชา เพราะทั้งสองอาณาจักรมีความอ่อนแออย่างมากเนื่องจากความขัดแย้งภายใน นอกจากนี้การคมนาคมไปสู่เมืองด่านหน้าทางภาคอีสานลำบากมาก เมื่อเทียบกับเมืองอื่นๆ เช่นเมืองพิษณุโลกในภาคเหนือและเมืองนครศรีธรรมราชในภาคใต้ อย่างไรก็ตาม คายส์ (Keyes, 1967) ได้ชี้แนะว่าอยุธยามีความสนใจในการ ขยายดินแดนและการสร้างความมั่นคงในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าที่จะสนใจผนวกเอาที่ราบสูงโคราชเข้าไว้ในอาณาจักรของตน และเป็นที่ยอมรับโดยทั้งอาณาจักรอยุธยาและอาณาจักรล้านช้างว่า เขตแดนดังกล่าวนี้เป็นเขตพรมแดน คายส์ยังระบุด้วยว่าในเขตแดนนี้ได้มีการปกครองตนเองเป็นอิสระมาตั้งแต่ก่อนที่ราชวงศ์จักรีแห่งอาณาจักรสยามจะได้สถาปนาอำนาจของตนในปลายพุทธศตวรรษที่ 24

ในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ 23 อาณาจักรล้านช้างอ่อนแอเนื่องจากความขัดแย้งภายในและการโจมตีจากพม่า และถูกแยกออกเป็นอาณาจักรที่เป็นอิสระสามอาณาจักร คือ หลวงพระบางในตอนเหนือ เวียงจันทน์ในตอนกลาง และจำปาสักในตอนใต้ ในระหว่างระยะดังกล่าวนี้ ได้มีการอพยพจากฝั่งตะวันออกของแม่โขงมายังที่ราบสูงโคราชในฝั่งตะวันตก นำโดยพวกขุนนางและพวกเจ้าศักดินาผู้ซึ่งมีความต้องการสร้างรัฐอิสระ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 อาณาจักรอยุธยาอ่อนแอเป็นอย่างมากและได้สูญเสียอิทธิพลของตนให้แก่พม่า แต่หลังจากนั้นไม่นานในปี 2313 พระยาตากสินสามารถที่จะสร้างอาณาจักรสยามขึ้นมาใหม่ได้ เพื่อที่จะลงโทษล้านช้างซึ่งได้ร่วมกับพม่าเพื่อมาโจมตีอยุธยา พระเจ้าตากสินได้ยกกองทัพไปตีเวียงจันทน์ กองทัพสยามได้บังคับครอบครัวลาวหลายครอบครัวให้ข้ามแม่น้ำมาตั้งถิ่นฐานในที่ราบสูงโคราชและภาคกลางของประเทศไทย (Ratana, 1996)

ในปี 2325 ราชวงศ์จักรีได้ขึ้นสถาปนากรุงเทพฯเป็นราชธานี เพื่อที่จะเสริมความเข้มแข็งแก่ดินแดนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่โขง อันเป็นแหล่งที่อำนาจของสยามได้รับการจัดตั้งขึ้นอยู่ในขั้นดีกว่าฝั่งตะวันออก พระมหากษัตริย์ในยุคต้นราชวงศ์จักรี ได้พยายามส่งเสริมการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้โดยอาศัยกระบวนการที่เรียกว่า “การแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง” และการอพยพโดยสมัครใจ ข้อพิพาทและความขัดแย้งในราชวงศ์และขุนนางแห่งอาณาจักรล้านช้างได้บีบให้ราชวงศ์และขุนนางบางคนหนีข้ามแม่น้ำมา บุคคลระดับนำเหล่านี้บ้างก็ขอการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ และพวกเขาก็ได้รับการสนับสนุนให้สร้างเมืองใหม่ขึ้น ผู้ที่สามารถชักชวนผู้คนเป็นจำนวนมากให้เข้าร่วมจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปกครองเมือง กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบศักดินาของสยาม เมื่อก่อตั้งเมืองเป็นปึกแผ่นขึ้นได้แล้ว ในระยะต่อมา ก็มักปรากฏว่าเกิดความขัดแย้งในการสืบทอดอำนาจในหมู่ผู้นำ จึงมีการแยกรอบครัวและบริวารไปตั้งเมืองใหม่เพื่อความเป็นอิสระของกลุ่มของตน โดยขอพระบรมราชานุญาตมาทางกรุงเทพฯ¹ นอกจากการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางและการอพยพโดยสมัครใจนี้แล้ว ยังมีการอพยพของประชาชนที่ถูกจับเป็นเชลยสงครามเกิดขึ้นเป็นครั้งเป็นคราวอีกด้วย ในระหว่างทศวรรษ 2363 ถึง 2380 กองทัพสยามได้ยกทัพไปทำศึกกับล้านช้างหลายครั้งเพื่อแก้ปัญหาชายแดนฝั่งตะวันออกเลยแม่โขงออกไป และในแต่ละครั้งก็ได้จับกวาดต้อนผู้คนมาเป็นเชลย และให้มาตั้งถิ่นฐานในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง นับจากปี 2325 – 2428 มีเมืองใหม่ถูกสร้างขึ้นในภูมิภาคนี้จำนวนถึง 113 เมือง ทั้งนี้ ไม่รวมเมืองอื่นๆที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาและธนบุรีกับเมืองที่ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นในรัชกาลใดอีก 21 เมือง(ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2000)

อकिन รพีพัฒน์ (Akin, 1975: 94-95) ชี้แนะว่า ลักษณะสำคัญของสังคมสยาม รวมทั้งสังคมอื่นๆ ในผืนแผ่นดินส่วนใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือความต้องการต้านกำลังคน หลังจากสงครามแต่ละครั้งระหว่างประเทศเพื่อนบ้าน ฝ่ายที่ประสบชัยชนะจะนำเอาผู้คนเป็นจำนวนมากจากประเทศที่พ่ายแพ้กลับไปประเทศตน ชุมชนต่างๆในดินแดนของผู้แพ้สงครามมักจะถูกอพยพโยกย้ายไปตั้งใหม่ในดินแดนของประเทศผู้ชนะสงคราม ซึ่ง ณ ที่นั้นพวกเขาก็จะถูกกลืนเข้ากับประชากรในท้องถิ่นในขั้นสุดท้าย การโยกย้ายกำลังคนและการควบคุมกำลังคนเป็น

¹ เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่เนื่องมาจากความขัดแย้งในหมู่ผู้นำภายในดินแดนอีสานเอง เช่น

เมืองหนองหาร ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2330 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ
เมืองชนบท (เดิมคือบ้านหนองกองแก้ว) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2335 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ
เมืองยโสธร (เดิมคือบ้านสงท่า) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2357 ขอแยกตัวจากเมืองอุบลราชธานี
เมืองเขมราฐ (เดิมคือบ้านโคกพะเนียง) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2357 ขอแยกตัวจากเมืองอุบลราชธานี
เมืองเกษตรวิสัย (เดิมคือบ้านดอนเสาธง) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2415 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ
เมืองเดชอุดม (เดิมคือบ้านน้ำโดมใหญ่) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2388 ขอแยกตัวจากเมืองศรีสะเกษ
(ดูรายละเอียดใน เดิม วิพากษ์พจนกิจ, 2530 อมร วงษ์วิจิตร, 2515 และ
ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ 2546)

หน้าที่ที่สำคัญของรัฐ ด้วยเหตุนี้ บุคคลทุกคนในราชอาณาจักรจึงจำเป็นต้องถูกลงทะเบียนไว้ภายใต้การกำกับของ “นาย” บุคคลที่อยู่ภายใต้การกำกับของนายคือ “ไพร่” ซึ่งประกอบไปด้วยชาวนาธรรมดาเป็นส่วนใหญ่ ส่วนบุคคลประเภทที่เป็น “นาย” ได้แก่เจ้าฟ้า ราชวงศ์ และขุนนางต่าง ๆ รวมทั้งเจ้าเมือง

ผู้ปกครองเมือง หรือ เจ้าเมือง ได้รับมอบหมายให้เก็บภาษีเป็นสิ่งของจากผู้ที่อยู่ใต้การปกครองของตนและส่งภาษีเหล่านั้นไปยังกรุงเทพฯ เจ้าเมืองจะต้องจดจำว่าพวกเลก (ราษฎรสามัญที่เป็นเพศชาย) ในเมืองของตนมีจำนวนเท่าใด และจะต้องป้องกันพวกโจรและศัตรูมิให้ลักพาเอาพลเมืองไป เจ้าเมืองยังมีความรับผิดชอบที่ส่งพวกไพร่ที่เป็นเพศชายภายใต้การควบคุมของตน เพื่อเป็นแรงงานเกณฑ์ที่เรียกว่า “ราชการ” เป็นเวลาหกเดือนในแต่ละปี ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การเกณฑ์แรงงานดังกล่าวนี้ได้ลดลงเหลือสามเดือนต่อปี (Akin, 1975: 96) ในปี 2442 ได้มีการออกกฎหมายให้เสียภาษีรายหัวแทนการเกณฑ์แรงงานได้จำนวนของภาษีจะมีตั้งแต่ 1.50 บาท ถึง 6 บาทต่อปี ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของแต่ละท้องถิ่น สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาษีรายหัวที่ต้องเสียคือปีละ 4 บาท การเก็บภาษีรายหัวเป็นเงินสดเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาบทเริ่มให้ความสำคัญกับการผลิตการค้า แต่โดยเหตุที่เศรษฐกิจภาคอีสานเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพเป็นหลัก การเก็บภาษีเป็นเงินสดจึงก่อให้เกิดความยากลำบากแก่ชาวนาในการที่จะหาเงินมาจ่ายค่าหัว ดังนั้น ชาวนาที่ไม่สามารถหาเงินมาจ่ายค่าหัวได้จึงยังคงเข้าอยู่ในระบบการเกณฑ์แรงงานแทนการเสียภาษีเป็นเงินสด

3.3 สภาพทางเศรษฐกิจสังคมของชาวนาอีสานก่อนปี 2443

ภาคอีสานโดยทางภูมิศาสตร์ ถูกแยกออกจากภาคกลางและส่วนอื่นๆ ของประเทศไทยโดยเทือกเขาสูงและป่าทึบทางทิศตะวันตก ทำให้ภาคนี้อยู่ห่างจากศูนย์กลางการปกครองของประเทศสยาม ทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ และโคราชสร้างเสร็จในปี 2443 และกว่าที่ทางรถไฟจะขยายไปถึงเมืองอื่นที่ลึกเข้าไปในภูมิภาค ก็ต้องใช้เวลาอีกร่วมสองทศวรรษ ทางรถไฟสร้างถึงจังหวัดอุบลราชธานีในปี 2469 และถึงจังหวัดขอนแก่นในปี 2476 ก่อนหน้านี้อาจกล่าวได้ว่าภาคอีสานค่อนข้างจะอยู่อย่างเป็นอิสระจากกรุงเทพฯ

ก่อนจะมีการสร้างทางรถไฟ การคมนาคมระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือและกรุงเทพฯ มักใช้เส้นทางหลักสองเส้นทาง เส้นทางแรกเป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ และโคราช เส้นทางนี้เริ่มจากการเดินทางทางเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังสระบุรี จากนั้นจะใช้ทางบกผ่านเทือกเขาแดงพระยาเย็นไปจนถึงโคราช การเดินทางช่วงนี้ประกอบด้วยสองส่วน ส่วนแรกจากสระบุรีข้ามเทือกเขาแดงพญาไฟไปสู่ปากช่องใช้เวลา 10 วัน ทางช่วงนี้ไม่สามารถใช้เกวียนบรรทุกของได้ ข้าวของต่างๆ จะต้องบรรทุกหลังม้าหรือวัว ส่วนที่สองจากปากช่องถึงนครราชสีมา บนทางสายนี้เกวียนสามารถนำมาใช้ได้ การเดินทางในฤดูฝนแทบไม่สามารถทำได้ (ชุมพล แนวจำปา, 1986)

เส้นทางสายที่สอง คือเส้นทางระหว่างกรุงเทพและอุบลราชธานี เส้นทางนี้จะใช้การเดินทางโดยทางเรือตามคลองแสนแสบ และคลองบางขนาดไปจนถึงปราจีนบุรี จากนั้นจะเป็นการเดินทางตามทางเกวียนไปสู่รัฐประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี เส้นทางสายนี้เป็นที่นิยมใช้โดยข้าราชการจากทางกรุงเทพมากกว่า เพราะมีใช้ป่าน้อยกว่าและเพราะว่าสินค้าตลอดทั้งอายุยุทธโปกรณ์ต่างๆ สามารถขนส่งได้ง่ายกว่าทางสายแรก เมื่อหลวงพิชิตปรีชากรได้รับแต่งตั้งให้รับตำแหน่งในอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2411-2453) หลวงพิชิตปรีชากร ใช้เวลาถึง 77 วัน จึงสามารถเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงอุบลราชธานีได้ เส้นทางสายนี้ไม่สามารถใช้ได้ในฤดูฝน (ชุมพล แนวจำปา , 1986) การคมนาคมภายในอีสานก็มีความยากลำบากเช่นกัน แม่น้ำส่วนใหญ่ในภาคอีสานใช้สัญจรไปมาได้เฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น การเดินทางทางบกถูกขัดขวางโดยป่าทึบ ภูเขา โจรผู้ร้าย โคลนเลนในฤดูฝนและไข้ป่า ความยากลำบากในการคมนาคมเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้กรุงเทพในช่วงก่อนการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม มิได้ให้ความใส่ใจกับภาคอีสานมากนัก สิ่งที่อีสานจะต้องให้แก่ทางกรุงเทพจึงมีเพียงเงินภาษีรายหัวและการใช้แรงงานเกณฑ์เท่านั้น

ประชาชนในภาคอีสานตั้งบ้านเรือนง่าย ๆตามหมู่บ้านที่กระจายอยู่ตามเส้นทางของแม่น้ำ หมู่บ้านเหล่านี้เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ตามธรรมดาแล้วมีตั้งแต่สิบหลังคาเรือนไปถึงไม่มากกว่าห้าสิบหลังคาเรือน หมู่บ้านดั้งเดิมเหล่านี้ประกอบด้วยชนชาติลาวเป็นสำคัญซึ่งเป็นผู้อพยพโดยสมัครใจหรือเป็นผู้ถูกกวาดต้อนมาจากสงครามในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่โขง ยกเว้นดินแดนที่ใกล้กับนครราชสีมา ซึ่งมีชาวไทยอาศัยอยู่ หมู่บ้านส่วนมากตั้งกระจายอยู่ใกล้เมือง ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดที่เสนอโดย เดิม วิพากษ์พจนกิจ (2530) ผู้ซึ่งแบ่งเมืองดั้งเดิมในอีสานออกตามลุ่มน้ำใหญ่ของอีสาน คือแม่น้ำโขง แม่น้ำชี และแม่น้ำมูล ความเป็นจริงดังกล่าวนี้บ่งให้ทราบว่าหมู่บ้านในช่วงต้น ๆ จะอยู่ในพื้นที่ดังต่อไปนี้

1. ลุ่มน้ำมูลตอนบน ใกล้กับเมืองโคราชและชัยภูมิ
2. ลุ่มน้ำมูลตอนล่างใกล้กับเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ และสุรินทร์
3. ลุ่มน้ำชีตอนบนและลุ่มน้ำสาขาต่างๆ (เช่น ลุ่มน้ำพอง) ใกล้เมืองขอนแก่น
4. ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ใกล้กับเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ มหาสารคาม กมลาสัย และกาฬสินธุ์
5. ลุ่มน้ำโขง ใกล้กับเมืองหนองคาย สกลนคร เลย อุดรธานีและรัตนวาปี

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำมูล จะเป็นการถิ่นฐานแบบกระจายอยู่ทั้งตอนบนและตอนล่างของลุ่มน้ำ กล่าวคือ ในบริเวณตอนบนของลุ่มน้ำ มีหมู่บ้านตั้งกระจายอยู่ใกล้เมืองโคราช ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของอาณาจักรสยาม เมืองโคราชตั้งอยู่บนเส้นทางเดินจากอยุธยาไปยังที่ราบสูงโคราช ดังนั้นชาวไทยเป็นอันมากและพ่อค้าชาวจีนจึงตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองและบริเวณใกล้ๆ ส่วนในตอนล่างลุ่มน้ำมูลนั้น ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ได้ตั้งขึ้นโดยประชาชนเชื้อสายลาวผู้ซึ่งเป็นเชลยศึกหรือเป็นผู้อพยพโดยสมัครใจ ติดตามเจ้านายของตนมาจากฝั่งตะวันตก สำหรับการการตั้งถิ่น

ฐานในลุ่มน้ำมีลักษณะแตกต่างออกไป หมู่บ้านและเมืองต่างๆ ถูกสร้างขึ้นในที่ราบลุ่มน้ำตอนล่างก่อน และได้ค่อยๆ เคลื่อนย้ายขึ้นไปตามเส้นทางน้ำ การอพยพโยกย้ายของประชาชนข้ามแม่น้ำโขงเป็นครั้งแรกได้กระทำหลังจากนครจำปาสักได้ถูกสถาปนาขึ้นในลาวในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17 เมืองสุวรรณภูมิ (ปัจจุบันนี้เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดร้อยเอ็ด) เป็นเมืองแรกที่สร้างขึ้นบนลุ่มน้ำนี้ในปี 1713 เมื่อเจ้าผู้ครองนครจำปาสักได้บัญชาท้าวบุลมนำคน 3,000 คนข้ามแม่น้ำโขงไปสร้างเมืองใหม่ขึ้น (เดิม วิพากย์พจนกิจ, 2530) เมื่อจำปาสักถูกรวมเข้าอยู่ภายใต้การปกครองของสยามในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้มีการอพยพประชาชนอีกหลายครั้ง ผู้คนเหล่านี้ค่อยๆ อพยพเคลื่อนขึ้นไปตามลำน้ำเพื่อแสวงหาที่ดินแดนใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่าสภาพดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากรัฐสยาม เพราะการอพยพให้ห่างออกไปเรื่อยๆ จากแม่น้ำโขง จะทำให้เป็นการยากยิ่งขึ้นสำหรับประชาชนที่จะกลับไปยังถิ่นฐานเดิมของตนในอีกฝั่งของแม่น้ำโขง

ในอดีต ประชาชนในอีสานทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพร่วมกับการล่าสัตว์และการเก็บของป่าส่วนใหญ่นิยมปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภคและเพื่อแลกเปลี่ยนในท้องถิ่น มีการเก็บพืชผักจากป่า รวมทั้งเครื่องเทศ สมุนไพร ชัน ไม้พิน มีการล่าสัตว์เพื่อบริโภคในท้องถิ่นและเป็นสินค้าสำหรับค้าขาย และการปลูกฝ้ายเพื่อทอเป็นผืนผ้า และการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมเพื่อเป็นเครื่องนุ่งห่มกันทั่วครัวเรือน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 1984; สุวิทย์ อธิศาวัต, 1980)

ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจของหมู่บ้านและโลกภายนอกมีจำกัดมาก ประกอบด้วยการส่งผลิตผลจากป่าเพื่อจ่ายเป็นค่าส่วย (Pasuk and Baker, 1995) ชาวบ้านผู้ชายจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้แก่เจ้าเมืองหรือพระเจ้าแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม คนเหล่านี้เป็นจำนวนมากพยายามหลบหนีจากการเกณฑ์แรงงาน และบางทีก็สามารถทำได้สำเร็จเนื่องจากความห่างไกลและความยากลำบากในการคมนาคม

ภาษีรายหัวจำนวนสี่บาทต่อปี ได้สร้างความยากลำบากแก่ชาวชนบทในภาคอีสานเป็นการอย่างมากในการหารายได้จำนวนนี้ นอกจากเก็บของป่าแล้วชาวบ้านจะพยายามหาเงินเพื่อชำระเงินค่าหัว โดยการขายวัวควาย ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ส่วนตะวันออกเฉียงใต้ของลาวบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงเป็นเขตเลี้ยงสัตว์ที่ใหญ่แห่งหนึ่ง ต่อมาตอนใต้ของอีสาน (สุรินทร์ ศรีสะเกษและบุรีรัมย์) และเขตโคราชมีพื้นที่เลี้ยงสัตว์กว้างใหญ่ จากที่นี้สัตว์เลี้ยงถูกต้อนไปขายในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดไปจนถึงเขตปลูกข้าวของพม่าและไกลกว่านั้น (ชุมพล แนวจำปา, 1986) เป็นที่น่าสังเกตว่า หลังจากการลงนามในสนธิสัญญาบาวริงระหว่างประเทศไทยและอังกฤษในปี 2398 ซึ่งทำให้เศรษฐกิจภาคกลางถูกรวมเข้าไปอยู่ในระบบตลาดโลกผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์ แล้วอีกหลายทศวรรษ เศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงชีพเป็นสำคัญ (Ingram, 1971, ฉัตรทิพย์, 1984, Johnston, 1975,

Zimmerman, 1931 และสุวิทย์ อิศาศวัต, 1986)¹ สถานการณ์ดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงเมื่อทางรถไฟได้ถูกสร้างขึ้นและไปถึงโคราชในปี 2443

3.4 ขั้นตอนของการทำให้เศรษฐกิจชาวนาเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า (2443-2503)

การขยายทางรถไฟไปสู่โคราชในปี 2443 ได้ทำให้การส่งข้าวไปยังกรุงเทพฯ สะดวกยิ่งขึ้น สภาพเช่นนี้ได้กระตุ้นให้ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบุกเบิกหาที่ดินใหม่ ๆ และจัดสรรที่ดินบางส่วนเพื่อปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งไปขาย นอกเหนือจากการปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือน จากโคราชทางรถไฟได้สร้างต่อไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตามลำแม่น้ำมูลและในปี 2469 ทางรถไฟได้ไปถึงอุบลราชธานีอันเป็นเมืองสำคัญบนพรมแดนด้านตะวันออกที่ติดต่อกับลาว ทางรถไฟที่สร้างต่อไปทางทิศเหนือของภูมิภาคนี้ได้ไปถึงขอนแก่นในปี 2476 และในแต่ละปีเมืองที่ทางรถไฟไปถึงก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว ข้าวเปลือกจะถูกขนส่งตามทางน้ำและตามทางเกวียนและถนนสู่เมืองศูนย์กลางการค้าใกล้สถานีรถไฟเหล่านี้

การขยายทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคที่โดดเดี่ยวดังกล่าวนี้นี้ ได้กระตุ้นเศรษฐกิจและการเมืองของอีสานให้ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น พ่อค้าชาวจีนได้แนะนำสินค้าใหม่ ๆ แก่ชาวนา เช่น สบู่ ไม้ขีดไฟ ถ้วยชาม ช้อนช้อมและเสื้อผ้า (ไพโรจน์, อภิชาติและมณีนัย, 1989) นอกจากนี้ประชาชนยังจำเป็นต้องใช้เงินเพื่อชำระภาษีอีกด้วย ในปี 2442 ระบบเกณฑ์แรงได้ถูกแทนที่โดยภาษีรายหัวและต่อมาภาษีที่ชำระเป็นสิ่งของถูกแทนที่ด้วยภาษีที่ชำระเป็นเงินสด สิ่งเหล่านี้คือเงื่อนไขต่าง ๆ ที่กำหนดโดยรัฐซึ่งจูงใจให้ชาวนาผลิตข้าวขาย

ในปี 2448 มีการส่งข้าวเปลือกประมาณ 200,000 หาบ¹ จากที่ราบสูงโคราชไปยังกรุงเทพฯ แต่ในปี 2468 ข้าวเปลือกถึงประมาณ 1,700,000 หาบ ถูกส่งมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเมื่อถึงปี 2478 จำนวนข้าวเปลือกที่ส่งมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทั้งสิ้นถึงประมาณ 4,600,000 หาบ คิดเป็นเกือบร้อยละสิบของการส่งออกข้าวของประเทศทั้งหมด (Ingram, 1971: 47) การเพิ่มขึ้นในการผลิตข้าว กระทำโดยใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ และมีการลงทุนในการผลิตน้อยมาก ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือแรงงานคนภายในครอบครัวและที่ดิน แม้แต่การถางป่าซึ่งเป็นงานหนักก็ยังใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ ที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเฟือ การเพิ่มขึ้นในปริมาณของผลผลิตข้าว ดังที่แสดงให้เห็นจากตัวเลขข้างต้นเป็น

¹ นักวิชาการบางคนยืนยันว่า ตั้งแต่ศตวรรษที่ 22 และ 23 มาแล้วได้มีการค้าผลิตผลจากของป่า เช่น เขากวางระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับจีนและแม้กับญี่ปุ่นโดยผ่านสายน้ำแม่โขง นักวิชาการคนอื่น ๆ ยืนยันว่าการค้าวัวควายยังเกิดขึ้นระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับบางส่วนของเวียดนามและกัมพูชาด้วย แม้การค้าเช่นนั้นจะดำรงอยู่ในขนาดเล็กและไม่กระทบกระเทือนต่อการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพของชาวนา อันเป็นรูปแบบที่ครอบงำก็ตาม นี่ก็คือประเด็นที่สมควรได้รับความสนใจให้มีการวิจัยที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

¹ หาบ = pical = 133 1/3 ปอนด์หรือ 60.48 กิโลกรัม

ผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปมากกว่าการพัฒนาหลังการผลิต พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพิ่มจากถั่วเฉลี่ยปีละประมาณ 3,900,000 ไร่ในปี 2463-2467 เป็นมากกว่า 12,000,000 ไร่ในปี 2491-93 อินแกรม (Ingram, 1971) ได้ตั้งข้อสังเกตว่าการผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นอย่างมากและการเปลี่ยนจากการปลูกข้าวเหนียวมาสู่การปลูกข้าวเจ้าเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดหลังจากที่ได้มีการขนส่งโดยทางรถไฟไม่นานนัก เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความสามารถในการตอบสนองและการปรับตัวของชาวนาให้เข้ากับการกระตุ้นทางเศรษฐกิจ พร้อมๆ กับการขยายการปลูกข้าว ก็คือ การกระจายของโรงสีไปทั่วประเทศ รวมทั้งภาคอีสานด้วย ในปี 2468 การส่งข้าวจากภาคอีสานเพียงร้อยละสิบเท่านั้นที่เป็นข้าวที่สีแล้ว เมื่อถึงปี 2478 ตัวเลขกลับเพิ่มเป็นถึงร้อยละ 42 (Ingram, 1971) ซึ่งบ่งชี้ถึงการขยายตัวของกิจการโรงสีในภูมิภาค โรงสีข้าวเหล่านี้มีคนจีนเป็นเจ้าของ ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้สถานีรถไฟ ในทศวรรษที่ 2473 ในลุ่มแม่น้ำชีมีศูนย์กลางการสีข้าวที่สำคัญเกิดขึ้นหลายแห่ง ได้แก่บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ท่าพระและขอนแก่น พ่อค้าชาวจีนบางคนได้สร้างยุ้งฉางเก็บข้าวเปลือกขนาดใหญ่ขึ้นหลายแห่งบนริมฝั่งแม่น้ำ และจะซื้อข้าวจากชาวนาไปเก็บไว้ จากจุดต่างๆ เหล่านี้ ข้าวจะถูกส่งไปยังโรงสีที่อยู่ใกล้ทางรถไฟและถูกขนส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ (วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, 1993)

นอกจากผลิตข้าวและค้าขายแล้ว ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเลี้ยงปศุสัตว์และขายปศุสัตว์อีกด้วย ตามความเป็นจริงแล้ว การขายปศุสัตว์ได้เจริญขึ้นมานับตั้งแต่ช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 เมื่อที่ราบตอนกลางถูกดึงเข้าสู่การผลิตข้าวเชิงพาณิชย์เพื่อการส่งออก สัตว์เลี้ยง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัว ควายสำหรับการไถนา มักจะซื้อจากภาคอีสาน ในขณะที่พ่อค้าข้าวส่วนใหญ่มักเป็นชาวจีน พ่อค้าปศุสัตว์หรือนายฮ้อยจะเป็นชาวพื้นเมืองอีสาน พวกเขาจะซื้อสัตว์เลี้ยงด้วยเงินเชื่อจากชาวบ้านในหมู่บ้านของตนและหมู่บ้านใกล้เคียง แล้วต้อนวัวควายเหล่านั้นไปยังที่ราบภาคกลางเป็นขบวน แต่ละขบวนอาจประกอบด้วยวัวควายถึง 700 ตัว และมีนายฮ้อยประมาณ 60-80 คน โดยแบ่งออกเป็นกลุ่มเล็กๆ กลุ่มละ 9-12 คน รับผิดชอบวัวควายประมาณ 80-100 ตัว ตลาดวัวควายที่สำคัญในที่ราบภาคกลางได้แก่ ลพบุรี สระบุรี ออยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาทและกรุงเทพฯ การค้าวัวควายในลักษณะนี้จะกระทำปีละครั้งในฤดูแล้งหลังจากการเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว การออกขายแต่ละครั้งกินเวลาระหว่างหนึ่งถึงสองเดือน (สุวิทย์ อิศาศวัต และคณะ, 1985; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 1986) พ่อค้าปศุสัตว์ยังมีการนำคนงานรับจ้างเข้าไปทำงานในที่ราบภาคกลางด้วย และได้รับบำเหน็จจากนายจ้างของการตอบแทน (Pasuk and Baker, 1995) ในตอนขากลับ พ่อค้าเหล่านี้จะซื้อสินค้าบางอย่าง เช่น เสื้อผ้า ไปขายตามหมู่บ้านต่างๆ แต่มีพ่อค้าวัวควายชาวอีสานน้อยรายที่เปลี่ยนฐานะของตนเองให้กลายเป็นพ่อค้าระดับอาชีพ ส่วนใหญ่นายฮ้อยจะต้อนวัวควายไปขายเฉพาะในฤดูแล้ง และเมื่อกลับสู่หมู่บ้านในฤดูฝนก็จะหันไปทำนาทำไร่เหมือนเดิม

แม้จะเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มต้นเข้าไปเกี่ยวข้อในการผลิตแบบเป็นสินค้าแล้ว แต่ก็จะเป็นการต้อนกันไปที่จะสรุปว่าเศรษฐกิจของชาวนาได้

จัดอยู่ในรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยมแล้ว วัฏจักรแห่งการผลิตซ้ำของครอบครัวชาวนาส่วนมาก ยังคงสามารถเกิดขึ้นภายนอกความสัมพันธ์แบบการค้า ในการผลิตข้าวสิ่งที่เป็นที่สุจริตคือแรงงาน ซึ่งโดยทั่วไปในภาคอีสาน การผลิตข้าวจะใช้แรงงานของครอบครัวและการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในชุมชน สัตว์ใช้งานในการเกษตรที่สำคัญที่สุดอันได้แก่ควายและวัวก็ถูกเลี้ยงในทุ่งนา หรือมีฉะนั้นก็ซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนกันในท้องถิ่น ภายในชุมชนหรือระหว่างชุมชน ปุ๋ยแทบจะไม่ต้องใช้เนื่องจากที่ดินที่บุกเบิกใหม่ยังคงมีธาตุอาหารตามธรรมชาติอยู่ แม้ว่าประชากรของภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วแต่ที่ดินที่ไม่มีเจ้าของก็ยังมีอยู่เหลือเฟือ และยังสามารถเข้าครอบครองได้ถ้าครอบครัวชาวนายังมีแรงงานพอที่จะถางป่า ทรัพยากรตามธรรมชาติ ยังคงความอุดมสมบูรณ์อย่างพอเพียงที่จะเลี้ยงชีวิตของประชาชนได้

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นชาวนาในภาคอีสานในช่วงระยะนี้ ได้เริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องในการผลิตสินค้าขั้นปฐมโดยผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์ซึ่งได้นำไปขายในตลาดโลก ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ตอบสนองต่อความต้องการของตลาด ความต้องการที่จะมีเงินสดเพื่อชำระการเก็บภาษีแบบใหม่ที่กำหนดโดยรัฐก็ดี รวมทั้งการสร้างทางรถไฟซึ่งเชื่อมภูมิภาคเดิมที่เคยอยู่อย่างโดดเดี่ยวให้เข้ากับศูนย์กลางก็ดี ได้กระตุ้นให้ชาวนาหันมาทำการผลิตข้าวเพื่อขาย อย่างไรก็ตาม ทั้งที่สถานการณ์เป็นเช่นนี้ ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนอยู่ต่อไป สินค้าในตลาดที่ซื้อหาโดยชาวนายังมีอยู่อย่างจำกัดทั้งในแง่ปริมาณและชนิดของสินค้า ความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ยังคงได้รับการตอบสนองภายในเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเอง เงินที่หามาได้ด้วยความยากลำบากอย่างยิ่งถูกใช้ไปด้วยความระมัดระวังเป็นอย่างมาก ผู้คนมีความเต็มใจที่ทำงานหนักเพื่อเลี้ยงชีพตนเองมากกว่าที่จะใช้เงินที่หามาได้ด้วยความยากลำบากนั้นไปในการซื้อหาสินค้าที่อาจผลิตได้เองที่บ้าน

3.5 ยุคแห่งการพัฒนา (2503 ถึงปัจจุบัน)

นับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ให้การสนับสนุนการสร้างถนนในประเทศไทยเพื่อเป็นโครงสร้างพื้นฐานภายในสำหรับแผนการทางทหารของสหรัฐต่ออินโดจีน เส้นทางยุทธศาสตร์สายสำคัญสายแรกคือถนนมิตรภาพ ซึ่งสร้างจากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาในปี 2498 - 2500 และได้ขยายต่อไปยังขอนแก่นในปี 2503 และต่อไปยังหนองคาย ดิดพรมแดนไทย-ลาว ในปี 2508 มีการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง (2504-2509) ด้วยการสนับสนุนอย่างเข้มแข็งจากสหรัฐและธนาคารโลก (ซึ่งตอนนั้นใช้ชื่อว่าธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและพัฒนการ) ซึ่งได้ให้คณะที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจและการช่วยเหลือทางการเงินแก่รัฐบาลไทย ทั้งรัฐบาลไทยและประเทศทุนนิยมชั้นนำต่างหันมาให้ความสำคัญแก่การพัฒนาภาคอีสาน เนื่องจากภูมิภาคนี้ถูกคุกคามจากขบวนการคอมมิวนิสต์ซึ่งมีฐานที่มั่นที่เข้มแข็งหลายแห่งในภูมิภาค และเนื่องจากรู้สึกถึงภัยจากขบวนการคอมมิวนิสต์อินโดจีนข้ามแม่น้ำโขงออกไปด้วย

ความพยายามของรัฐบาลไทยที่จะพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐและองค์การระหว่างประเทศหลายองค์กร ในปี 2494 องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหรัฐอเมริกา (FAO) ได้จัดทำโครงการเพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ ยังมีความช่วยเหลือด้านการพัฒนาระบบชลประทานและแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรอีกหลายโครงการจากหลายแหล่งทุนด้วยกัน และเมื่อถึงปี 2501 อ่างเก็บน้ำเพื่อการชลประทาน 110 แห่งก็ได้สร้างเสร็จในภูมิภาคนี้ (Caldwell, 1974) ในปี 2502 ธนาคารโลกได้สนับสนุนอย่างแข็งขันให้มีการพัฒนาทางการเกษตรและสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ธนาคารโลกได้แนะนำให้มีการปลูกพืชหมุนเวียนหลายชนิดและการเลี้ยงสัตว์เพื่อทดแทนการปลูกข้าว เพราะโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ธนาคารโลกเห็นว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ (Somrudee, 1991) การให้ความช่วยเหลือจากต่างประเทศที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งก็คือการช่วยเหลือแบบทวิภาคีจากรัฐบาลสหรัฐแก่รัฐบาลไทย ซึ่งเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในช่วงหลังของทศวรรษ 2500 ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่สอง (2510-2514) การช่วยเหลือด้านการพัฒนาของสหรัฐแก่ประเทศไทยนี้ได้ให้น้ำหนักแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าร้อยละ 37 ของสัญญาให้ความช่วยเหลือทั้งหมดในปี 2506 เป็นความช่วยเหลือที่ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวเลขดังกล่าวนี้สูงขึ้นถึงร้อยละ 65 ระหว่างปี 2508 และ 2511 (Somrudee, 1993)

จากการที่รัฐบาลไทยได้ยอมรับเอาแบบแผนของการพัฒนาที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ รัฐบาลไทยโดยการสนับสนุนจากธนาคารโลกได้คัดเลือกเมืองขอนแก่นให้เป็นศูนย์กลางการเจริญเติบโต เหตุผลที่สำคัญที่เลือกเมืองขอนแก่นเนื่องมาจากที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดนี้ โดยคร่าวๆ แล้วขอนแก่นตั้งอยู่ครึ่งทางระหว่างนครราชสีมาและหนองคายบนแกนกลางจากเหนือสู่ใต้และเชื่อมภาคเหนือเข้ากับภาคตะวันออกเฉียงเหนือบนแกนกลางจากตะวันออกสู่ตะวันตก นอกจากนี้แม่น้ำพองซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักสายหนึ่งของจังหวัดยังเป็นที่คาดหมายว่าจะเป็แหล่งกำเนิดที่สำคัญของสิ่งจำเป็นในโลกปัจจุบันคือไฟฟ้า การสร้างเขื่อนน้ำพองได้เริ่มต้นในปี 2506 และเมื่อถึง 2508 การก่อสร้างก็แล้วเสร็จ

ความสนใจของรัฐบาลที่จะพัฒนาภาคนี้ให้เจริญมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและการเมือง การเติบโตของตลาดการเกษตรของโลกในทศวรรษ 2490 ได้ถูกผลักดันโดยการฟื้นตัวหลังสงครามโดยความมั่งคั่งที่ปรากฏขึ้นในยุโรป และโดยความสำเร็จทางเศรษฐกิจของสหรัฐเหล่านี้ได้สร้างตลาดที่ใหญ่โตสำหรับผลิตผลทางการเกษตรของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจ การสร้างถนนใหม่ๆ หลายสายได้เปิดทางเข้าสู่พื้นที่ที่เป็นป่าดงหลายแห่ง และได้เปิดทางสะดวกให้แก่ชาวนานำผลิตผลของตนไปยังตลาด นับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ถนนมิตรภาพได้ถูกสร้างขึ้นโดยได้รับเงินอุดหนุนจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งมองโครงการนี้เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางยุทธศาสตร์สำหรับแผนการทางทหารในอินโดจีน บัดนี้ถนนสายใหม่อีกหลายสายถูกสร้างแล้วเสร็จด้วยเหตุผลทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ผู้ตั้งถิ่นฐานใหม่ในภาคอีสานได้ยึด

ตามแนวถนนสายใหม่เหล่านี้ ทำการบุกเบิกป่าเพื่อการเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐาน ในอดีต ในช่วงแรกๆ ของการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสาน ชาวลาวซึ่งมีวัฒนธรรมการทำนาในที่ลุ่มมักจะทิ้งที่ป่า หรือป่าละเมาะในเขตที่ดอนเอาไว้เป็นแหล่งหาของป่า หรือเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ แต่พอการคมนาคมสะดวกขึ้นและมีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า ชาวนาจึงได้ทำการถางป่าเพิ่มเติมและเปลี่ยนเขตป่าเหล่านี้ให้เป็นพื้นที่เพาะปลูกปอ และต่อมาเมื่อปอราคาตก ก็หันมาปลูกมันสำปะหลัง ทั้งปอและมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่แพร่หลายที่สุดของภาคอีสาน (ไพโรจน์, อภิชาติ และมณีนัย 1989) ในกลางทศวรรษ 2500 เขตปลูกปอในภาคอีสานได้ขยายจากตั้งแต่ไม่มีพื้นที่ปลูกเลย มาเป็น 205 ล้านไร่ ความต้องการปอในตลาดโลกมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากสงครามในเวียดนามและความล้มเหลวในด้านปลูกปอกระเจาในบังคลาเทศเพราะปัญหาอุทกภัย แต่ในช่วงปลายของทศวรรษ 2500 ตลาดปอได้ตกต่ำลง กระสอบป่านซึ่งเคยใช้เพื่อบรรจุข้าวถูกแทนที่ด้วยกระสอบที่ทำด้วยใยสังเคราะห์และระบบการบรรทุกสินค้าแบบใหม่ (Pasuk and Baker, 1995) ความเสื่อมทรุดของการปลูกปอยังมีสาเหตุมาจากความยุ่งยากในกระบวนการผลิตด้วย รวมทั้งการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือมันสำปะหลัง (Falvey, 2000)

ในบรรดาพืชเศรษฐกิจทั้งหมดของภาคอีสาน มันสำปะหลังเป็นพืชที่มีการปลูกกันอย่างแพร่หลายที่สุด เขตปลูกปอได้เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งมีความต้องการเพิ่มขึ้นในยุโรป เพื่อเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการผลิตอาหารสัตว์ มันสำปะหลังเป็นที่นิยมปลูกกว้างขวางกว่าปอแก้ว เนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ง่ายกว่า นอกจากนี้รถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่สามารถนำมาใช้ในการเตรียมดินได้ เป็นการสร้างความสะดวกรวดเร็วในการขยายพื้นที่ ในกลางทศวรรษ 2500 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประมาณ 77,000 ไร่ พอมาในช่วงต้นของทศวรรษ 2520 พื้นที่ปลูกมันขยายไปเป็น 4.6 ล้านไร่ และต่อมา ในช่วงปลายของทศวรรษ 2520 ก็ขยายไปเป็นถึง 5.9 ล้านไร่ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเริ่มลดลง จนในปี 2542 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังได้ลดลงเป็น 4.1 ล้านไร่

การขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขตป่าของภาคอีสานมีการเสื่อมอย่างรวดเร็ว ในปี 2504 เมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่งได้ถูกประกาศใช้ พื้นที่ป่าของภาคอีสานมี 44.3 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาค แต่พอมาในปี 2531 พื้นที่ป่าทั้งหมดของภาคลดลงเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด เท่านั้น แต่การปลูกพืชเศรษฐกิจมิได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง สาเหตุที่สำคัญอื่นๆ คือการให้สัมปทานตัดไม้ ยุทธศาสตร์ในการปราบคอมมิวนิสต์ การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างเขื่อนและความสำเร็จในการปราบโรคมalaria (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 1991) ในบรรดาปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมานี้ การให้สัมปทานทำไม้ซึ่งเชื่อมโยงกับนโยบายการปราบคอมมิวนิสต์และการปลูกพืชเศรษฐกิจ นับว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง ดังนั้นเรื่องนี้จะนำมาอภิปรายอย่างละเอียดยิ่งขึ้น

การตัดไม้อย่างชอบด้วยกฎหมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มต้นในปี 2511 เมื่อคณะรัฐมนตรีในกรุงเทพ เห็นชอบกับการให้สัมปทานตัดไม้ ก่อนหน้านั้นการตัดไม้ทำลายป่าขนาดใหญ่ได้กระทำเมื่อมีการสร้างถนนมิตรภาพเข้าไปสู่ภูมิภาคนี้และมีการสร้างเขื่อนพลังน้ำขนาดใหญ่ในขอนแก่นคือเขื่อนอุบลรัตน์หรือเขื่อนน้ำพอง จวบจนถึงปี 2530 ได้มีการให้สัมปทานตัดไม้คิดเป็นพื้นที่ป่าถึงประมาณ 38.6 ล้านไร่แก่บริษัทตัดไม้ไทยหลายบริษัท และให้แก่องค์การทหารผ่านศึกและองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้อันเป็นวิสาหกิจของรัฐ บริษัทเอกชนได้รับส่วนที่ใหญ่ที่สุดของสัมปทานคือ 24.1 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 86 ของพื้นที่ป่าภายใต้การสัมปทานในระยะนั้น (เจมส์คัตต์ 1991) เป็นที่น่าสังเกตว่าการให้สัมปทานตัดไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มต้นล่าช้ามาก เมื่อพิจารณาความจริงที่ว่าในส่วนอื่นๆ ของประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคเหนือได้มีการให้สัมปทานทำไม้และส่งออกไม้มีค่าในขอบข่ายที่ใหญ่โตนานกว่า 200 ปีมาแล้ว การให้สัมปทานไม้ในภาคเหนือขยายตัวเร็วมากในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 โดยมีการให้สัมปทานแก่บริษัทต่างๆ ในประเทศที่เป็นเจ้าอาณานิคม เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา²

การโค่นต้นไม้ใหญ่ลงและการสร้างถนนเพื่อนำไม้ออกจากป่าโดยบริษัทตัดไม้ต่างๆ ทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกที่ดินต่อได้ง่ายขึ้น และเริ่มปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจต่างๆ อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระหว่างปี 2516-2521 สอดคล้องกับอัตราการเพิ่มขึ้นในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน

ในปี 2532 กรณีภูเขาและโคลนเลนถล่มในภาคใต้ซึ่งมีสาเหตุมาจากการตัดไม้เป็นเหตุให้รัฐบาลเพิกถอนการให้สัมปทานการตัดไม้ทั้งหมด ข้อมูลของรัฐบาลแสดงให้เห็นว่าในปี 2536 พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจำนวนเพียงร้อยละ 12.72 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาคนี้เท่านั้น

² ไม้สักจากภาคเหนือเริ่มส่งไปขายให้จีนตั้งแต่ในช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงปลายของศตวรรษที่สิบเก้า ซึ่งมีการขยายลัทธิอาณานิคมเข้ามาในภาคอีสาน บริษัทอังกฤษได้รับสัมปทานตัดไม้ของไทยทางภาคเหนือ เมื่อถึงปี 1967 มีป่า 32 ป่าอยู่ภายใต้การสัมปทาน 17 ป่าเป็นของอังกฤษ 8 ป่าเป็นของไทย 6 ป่าเป็นของฝรั่งเศส และหนึ่งป่าเป็นของบริษัทเดนมาร์ก ในบรรดาต้นไม้สักซึ่งประเมินในตอนนั้นว่ามี 1.3 ล้านต้น เพียง 95,000 ต้น อยู่ในเขตป่าสัมปทานที่ 8 ซึ่งดำเนินโดยคนไทย ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าการตัดไม้ทำลายป่าแบบมีการจัดตั้งอาจถือว่าได้เริ่มต้นขึ้นพร้อมกับการขยายลัทธิอาณานิคมในเขตนั้น มากกว่าเป็นวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์ อัตราตัดไม้สักที่สูงที่สุดอาจเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่เริ่มจากปี 1950 และ 1960 ตอนนั้นเป็นที่คาดหมายว่าไม้ประมาณ 400,000 คิวบิกเมตรถูกตัดไปในช่วงนั้น รายได้ของรัฐบาลจากอุตสาหกรรมป่าไม้ มีทั้งภาษีส่งออก ภาษีการค้า กำไรทางธุรกิจและค่าภาคหลวง แต่ละรายการมักมีการจัดเก็บภาษีต่ำกว่าความเป็นจริง (Falvey, 2000; Chamaichom, 1977; Chaladchai, 1989)

ภาคอีสานในยุคปัจจุบัน

นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศได้ให้ความสนใจแก่การพัฒนาภาคอีสานเป็นอย่างมาก เนื่องจากความล้าหลังทางเศรษฐกิจของภูมิภาคดังกล่าวแล้ว ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภูมิภาคต่อหัวของภาคอีสานอยู่ในระดับต่ำที่สุดของในประเทศมาโดยตลอด ในปี 2541 ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อหัวยังคงต่ำที่สุดคือเพียง 25,947 บาทเท่านั้น ต่ำกว่าผลิตภัณฑ์มวลรวมต่อหัวของภาคกรุงเทพฯและเขตใกล้เคียง³ ซึ่งคิดเป็น 202,373 บาท เกือบแปดเท่า นับจากปี 2536 ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภูมิภาคต่อหัวของภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เพิ่มขึ้น 1.45 เท่าคือจาก 17,793 บาทเป็น 25,947 บาท ขณะที่การขยายตัวทางเศรษฐกิจของภาคในช่วงระยะเวลา 5 ปี (2536-2541) คิดเป็น 1.52 เท่า คือเพิ่มจาก 353,487 ล้านบาทในปี 2536 เป็น 537,697 ล้านบาทในปี 2541 (ตาราง 3.1) นอกจากนี้ ในตัวจังหวัดเอง ส่วนมากจะมีความไม่สม่ำเสมอในด้านการผลิตและรายได้ ระหว่างตัวเมืองกับพื้นที่ในเขตชนบท อันเป็นแบบแผนที่คล้ายคลึงกันแทบทุกจังหวัด

³ คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้จัดแบ่งประเทศไทยออกเป็น 7 ภาค ได้แก่ กรุงเทพฯ และปริมณฑล (Bangkok and Vicinities) ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ภาคใต้และภาคตะวันตก ภาคกรุงเทพฯและปริมณฑล กินพื้นที่ 6 จังหวัด คือ กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ ปทุมธานี สมุทรสาคร นครปฐมและนนทบุรี ส่วนภาคตะวันตกได้แก่ ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี ประจวบคีรีขันธ์ สุพรรณบุรีและสมุทรสงคราม ข้อมูลเกี่ยวกับภาคต่างๆ ของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสำนักงานเศรษฐกิจทางเกษตรได้มีการจัดแบ่งตามนัยนี้ อย่างไรก็ตามชุดข้อมูลของสำนักสถิติแห่งชาติ เช่น สถิติเกี่ยวกับรายได้และค่าใช้จ่ายของครอบครัว(ดังเช่นสถิติที่จะนำเสนอต่อไปในงานวิจัยนี้) ยึดถือตามการแบ่งภาคออกเป็น 5 ภาค อันได้แก่ เขตกรุงเทพมหานคร ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ตามวิธีการแบ่งแบบนี้เขตกรุงเทพมหานคร (Greater Bangkok) รวมถึงเขตเทศบาลนครกรุงเทพฯและจังหวัดอื่น อีกสามจังหวัด ได้แก่ นนทบุรี ปทุมธานี และสมุทรปราการ โดยภาคกลางจะไม่นับรวมสี่จังหวัดที่ผนวกไว้ในเขตกรุงเทพมหานคร ส่วนภาคตะวันตกไม่ปรากฏในวิธีการแบ่งของสำนักงานสถิติแห่งชาติ

ตาราง 3.1 ผลิตรวมของภูมิภาคและผลต่อหัวในปี 2536 และ 2541

	ผลิตรวมของภูมิภาค (พันบาท)		ผลิตรวมของภูมิภาคต่อ หัว (พันบาท)	
	2536	2541	2536	2541
กรุงเทพและปริมณฑล	1,695,221.21	2,215,542.12	173,994	203,373
ภาคกลาง	132,691.33	209,096.84	46,657	71,953
ภาคตะวันออก	288,376.34	573,087.53	78,834	147,323
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	353,487.40	537,967.52	17,739	25,947
ภาคเหนือ	296,529.41	435,939.13	26,977	38,923
ภาคใต้	270,201.69	460,314.06	25,413	56,432
ภาคตะวันตก	133,760.61	196,463.09	40,818	57,434

แหล่งข้อมูล : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2000 ตารางโดย มณีนัย, 2002

จากการสำรวจในปี 2000 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000) มีประชากร 20,759,890 คนอาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คิดเป็นร้อยละ 34.24 ของประชากรทั่วประเทศซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 60,617,230 คน ทำให้ภูมิภาคนี้เป็นภาคที่มีประชากรมากที่สุดในบรรดาหกภาคด้วยกัน ประมาณร้อยละ 80 ของครัวเรือนทั้งหมดในภาคนี้ (2.4 ล้าน จาก 3.6 ล้านครัวเรือน) เข้าร่วมในภาคเกษตรกรรม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000)² อย่างไรก็ตาม ภาคเกษตรมีส่วนในผลิตรวมของภูมิภาคเพียงร้อยละ 20.5 (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2000)³ และมีส่วนในการผลิตภาคอุตสาหกรรม คิดเป็นเพียงร้อยละ 13-14 การผลิตในภาคอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จะเป็นการแปรรูปผลผลิตจากเกษตรกรรม แม้ว่าสถิติจะแสดงให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมอย่างน่าประทับใจ คือมีการเพิ่มขึ้นถึงเกือบ 22 เท่าจาก 1,908 โรงในปี 2518 เป็น 44,033 โรงในปี 2538 แต่ส่วนมากของโรงงานเหล่านี้ คือ 34,312 โรงงานหรือร้อยละ 78 เป็นโรงสีข้าว โรงงานที่มีพื้นฐานทางด้านการเกษตรอื่นๆ ได้แก่ โรงงานมันสำปะหลัง โรงงานน้ำตาล โรงงานผลิตเนื้อเยื่อกระดาษและผลิตกระดาษเป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญบางประการ คือมีการขยายตัวของกิจการอุตสาหกรรมแบบรับช่วงการผลิต รวมทั้งการย้ายโรงงานมาจากภูมิภาคอื่นเข้ามาในภูมิภาคนี้มากขึ้น เช่น โรงงานผลิตแหวน โรงงานตัดเย็บเสื้อผ้า โรงงานเครื่องประดับ และโรงงานประกอบโลหะ (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2000) อุตสาหกรรมเหล่านี้ สร้างตัวขึ้นมาโดยอาศัยแรงงานราคาถูกที่มีอยู่มากในภูมิภาค

² ข้อมูลของปี 1999

³ ข้อมูลของปี 2000

เป็นที่ทราบกันดีว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภูมิภาคที่มีคนยากจนมากกว่าภาคอื่น ๆ ข้อนี้เป็นความจริงตามหลักฐานทางเศรษฐกิจ การสำรวจในปี 2000 เกี่ยวกับรายได้และรายจ่ายของแต่ละครอบครัวแสดงให้เห็นว่ารายได้เฉลี่ยต่อเดือนของครอบครัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่ำที่สุดในบรรดาภาคทั้งห้า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรายได้เฉลี่ยต่อครอบครัวต่อเดือนคิดเป็น 7,853 บาท (2,014 บาทต่อคนต่อเดือน) ในขณะที่รายได้เฉลี่ยในระดับชาติต่อครอบครัวต่อเดือนคิดเป็น 12,167 บาท (3,380 บาทต่อคนต่อเดือน) และเขตกรุงเทพมหานครและใกล้เคียงคือ 24,690 บาทต่อครอบครัวต่อเดือน (7,716 บาทต่อคนต่อเดือน)

แม้ครอบครัวส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ร้อยละ 80) จะทำการผลิตในภาคเกษตรดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่การสำรวจแหล่งรายได้แสดงให้เห็นว่ารายได้จากการทำเกษตร มีเพียงประมาณร้อยละ 10 ของรายได้ครอบครัว อย่างไรก็ตามถ้าเราพิจารณาข้อเท็จจริงที่ว่า ผลผลิตจำนวนมากจากการทำเกษตรกรรมถูกนำมาบริโภคภายในครอบครัว และมีได้นำไปแลกเปลี่ยนในตลาด เราจะเข้าใจว่าเหตุใดรายได้ที่ไม่ใช่ตัวเงินของครอบครัวชาวตะวันออกเฉียงเหนือจึงสูงถึงกว่าร้อยละ 25 ซึ่งสูงที่สุดในบรรดาภาคทั้งหมด เป็นที่น่าสังเกตว่ารายได้จากค่าจ้างและเงินเดือนคิดเป็นมากกว่าร้อยละ 31 ในขณะที่รายได้จากการโอนเงินหรือส่งเงินมาให้ครอบครัวทางบ้านมีสัดส่วนเกือบถึงร้อยละ 13 ของรายได้ทั้งหมด (ตาราง 3.2)

ตาราง 3.2 : รายได้เฉลี่ยต่อเดือนต่อครอบครัวจำแนกตามแหล่งรายได้ในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือ กรุงเทพมหานคร และทั่วราชอาณาจักร ในปี 2000

แหล่งของรายได้ (บาท)	ทั่วราชอาณาจักร		กรุงเทพมหานคร		ภาคอีสาน	
	จำนวนเงิน	ร้อยละ	จำนวนเงิน	ร้อยละ	จำนวนเงิน	ร้อยละ
รายได้ต่อเดือนทั้งสิ้น	12,167	100.0	24,690	100.0	7,853	100.0
รายได้ปัจจุบันทั้งสิ้น	11,962	100.0	24,599	100.0	7,675	100.0
รายได้เป็นเงินตรา	9,732	100.0	21,052	100.0	5,671	100.0
ค่าจ้างและเงินเดือน	5,047	41.5	13,278	53.8	2,468	31.4
กำไร, กิจกรรมที่มีใช้เกษตร	2,335	19.2	5,873	23.8	1,250	16.0
กำไรจากการทำเกษตร	1,168	9.6	51	0.2	845	10.8
รายได้จากทรัพย์สิน	177	1.4	308	1.3	89	1.2
เงินโอน	1,005	8.2	1,542	6.3	1,019	13.0
รายได้ที่มีไม่เงินตรา	1,230	18.4	3,546	14.4	2,004	25.4
รายรับที่เป็นเงินอื่น ๆ	205	1.7	91	0.4	179	2.2

แหล่งข้อมูล : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000

ตารางโดย มณีมัย, 2002

ข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่ากิจกรรมต่างๆ นอกเหนือจากกิจกรรมด้านการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจ้างงานนอกไร่และการอพยพไปทำงานทำ ซึ่งเป็นที่มาของค่าจ้าง เงินเดือน และเงินที่ส่งมาให้ทางบ้าน มีความสำคัญมากขึ้นทุกทีในเศรษฐกิจของครอบครัวในชนบท ในบทต่อไป จะแสดงและวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญนี้ในเศรษฐกิจชาวนา โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลระดับหมู่บ้านทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ แต่ก่อนหน้านั้นผู้วิจัยจะบรรยายอย่างสั้นๆ เกี่ยวกับพื้นที่การวิจัยคือลุ่มน้ำพอง การบรรยายเกี่ยวกับลุ่มน้ำพองจะยึดถือข้อมูลทางราชการหรือกึ่งราชการเป็นพื้นฐาน เพื่อเป็นภูมิหลังเทียบกับข้อมูลที่ได้จากการสำรวจโดยผู้วิจัยในพื้นที่ ซึ่งจะได้นำเสนอในบทที่สี่ถึงบทที่หก

3.6 ลุ่มแม่น้ำพอง

แม่น้ำพองเป็นลำน้ำสาขาย่อยของระบบแม่น้ำมูล-ชี ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่ปากมูล ใกล้กับพรมแดนไทย-ลาว แม่น้ำพองมีต้นกำเนิดในเทือกเขาเพชรบูรณ์ ลุ่มน้ำพองมีเนื้อที่ประมาณ 15,190 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 9,493,750 ไร่ และกินพื้นที่หลายจังหวัด ได้แก่ อุดรธานี เลย ขอนแก่น ชัยภูมิและเพชรบูรณ์ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995) ในระหว่างปี 2507 ถึง 2508 เขื่อนอุบลรัตน์หรือเขื่อนน้ำพองได้ถูกสร้างขึ้นที่พองหนีบ ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนปิดลำน้ำแม่น้ำพอง บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนี้ส่วนใหญ่จะเป็นที่นา ถัดจากที่ราบลุ่มน้ำ พื้นที่จะลาดเอียงสูงขึ้น ส่วนที่สูงขึ้นไปนี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่า ก่อนการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ แทบจะไม่เคยมีการถางป่าขนาดใหญ่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจในบริเวณนี้ มีการปลูกข้าวเหนียวกันในที่ลุ่มใกล้กับแม่น้ำ และในฤดูฝนจะมีน้ำท่วมกินบริเวณกว้าง (Mekong Committee, 1982)

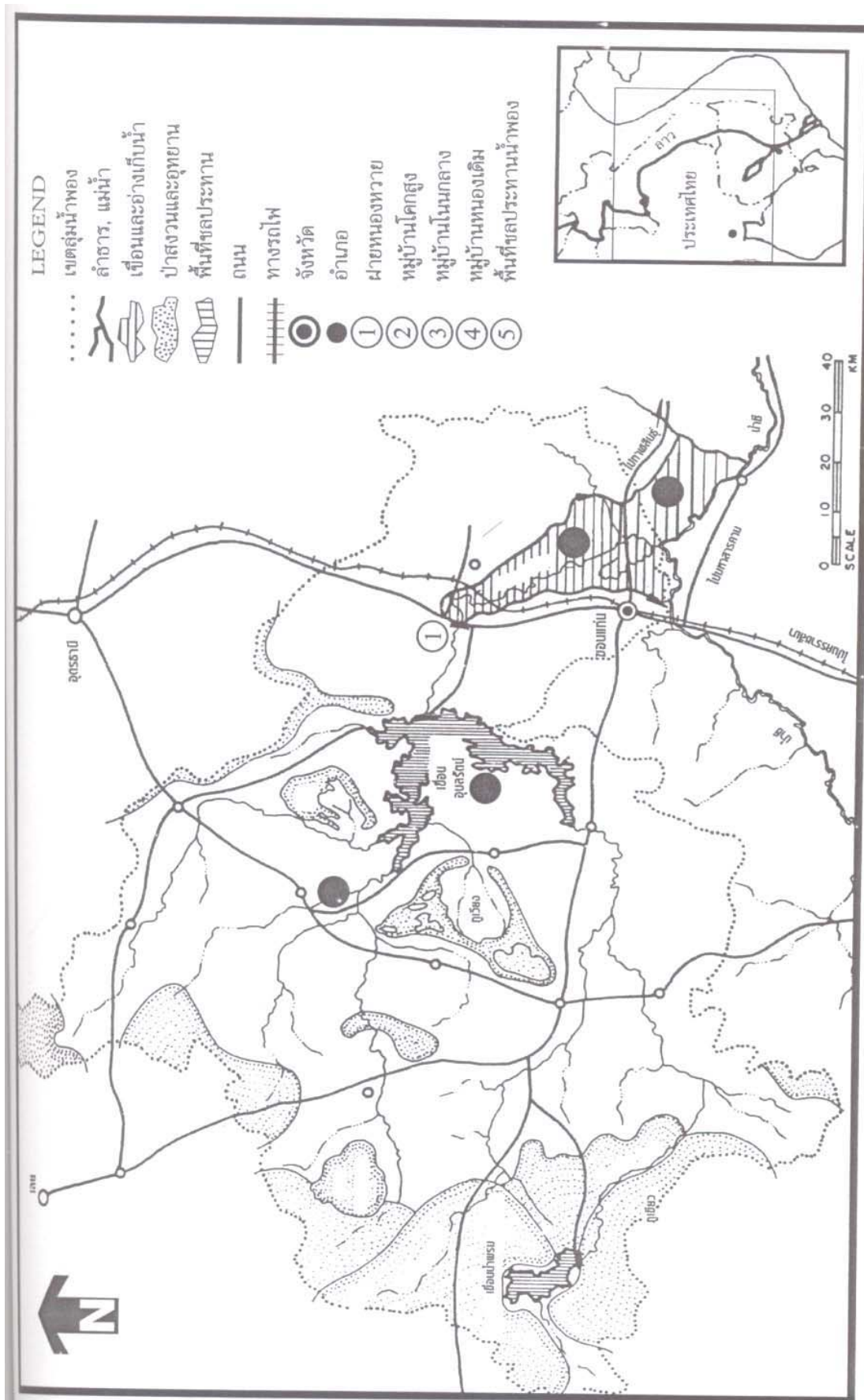
ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ถูกน้ำท่วมเพราะการสร้างเขื่อนถูกอพยพออกจากพื้นที่ทั้งหมดในปลายปี 2508 พวกเขาได้รับค่าชดเชยจำนวนหนึ่งสำหรับที่ดินและทรัพย์สินที่สูญหายไป ประมาณ 4,000 ครอบครัวต้องอพยพออกจากที่ทำกินและชุมชนเดิมของตน เพื่อหลีกเลี่ยงให้แก่การสร้างเขื่อน ในบรรดาครอบครัวเหล่านี้ ครึ่งเรือนประมาณ 2,700 ครอบครัวได้ย้ายเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยทางราชการจำนวน 2 แห่ง เพื่อรองรับผู้ที่บ้านเรือนและที่ดินทำกินถูกน้ำท่วม คือ นิคมน้ำพองในจังหวัดขอนแก่นและนิคมโนนสังข์ในจังหวัดอุดรธานี ลักษณะของที่ดินที่จัดสรรให้แก่ชาวบ้านในนิคมสร้างตนเองนี้ มีคุณภาพต่ำกว่าที่ดินที่ชาวบ้านสูญเสียไปเพราะน้ำท่วม และไม่เหมาะสำหรับการปลูกข้าว (Mekong Committee, 1982)

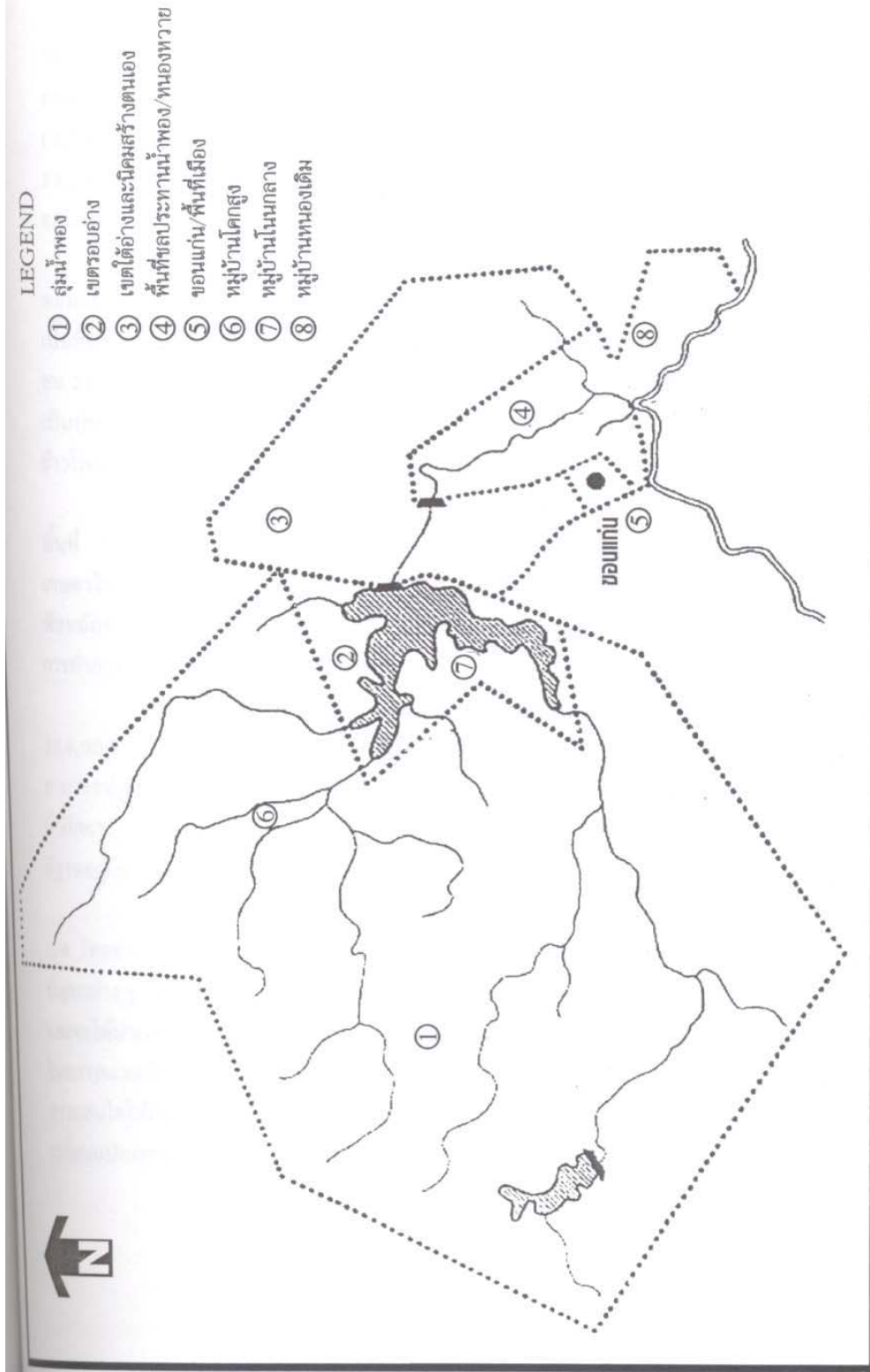
เขื่อนและสถานีไฟฟ้าเริ่มเปิดใช้งานในปี 2509 ให้กำเนิดไฟฟ้าประมาณ 65 กิโลวัตต์ต่อปี ต่อมาฝ่ายหนองหวายถูกสร้างขึ้นในตอนล่างของเขื่อน เพื่อผันน้ำที่ปล่อยจากเขื่อนไปสู่คลองชลประทาน เขตที่รับน้ำจากคลองนี้มีชื่อเรียกว่าเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้น 258,000 ไร่ คิดเป็นประมาณร้อยละ 2.7 ของพื้นที่ในลุ่มน้ำพองทั้ง

หมด และคิดเป็นร้อยละ 49 ของพื้นที่ชลประทานของกลุ่มน้ำพองทั้งหมด (525,515 ไร่)² (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

เอกสารของรัฐบาลหลายชิ้นได้พูดถึงผลประโยชน์ “ที่ไม่คาดคิดไว้มาก่อน” ของเขื่อนน้ำพอง คือมีการผลิตปลาจากอ่างเก็บน้ำได้ถึงประมาณ 2,000 ตันต่อปี อย่างไรก็ตาม ในเมื่อไม่เคยมีการประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมก่อนการมีการโครงการเลย เอกสารของรัฐบาลเหล่านี้จึงละเว้นที่จะกล่าวถึงปัญหาที่ว่า การกักธรรน้ำสามสายนี้ได้ส่งผลกระทบทางลบต่อระบบชีวนิเวศน์ของปลาและสัตว์ป่าในพื้นที่นี้อย่างไร แม้ว่าจะมีเอกสารทางราชการหลายชิ้นได้ระบุถึงปัญหาบางประการที่เกิดขึ้นหลังจากการสร้างเขื่อน ได้แก่ ประการแรก การเสื่อมโทรมของป่าซึ่งก่อให้เกิดการพังทลายของหน้าดินอย่างสำคัญ ประการที่สอง การเสื่อมคุณภาพของน้ำซึ่งเกิดจากการพังทลายของดิน รวมทั้งน้ำเสียซึ่งถูกปล่อยออกมาจากโรงงานอุตสาหกรรมและชุมชนต่างๆ ประการที่สาม การใช้ที่ดินอย่างไม่เหมาะสม เช่น มีโรงงานอุตสาหกรรม และการเลี้ยงปศุสัตว์อยู่ใกล้อ่างเก็บน้ำหรือแม่น้ำลำคลอง ซึ่งก่อให้เกิดการเน่าเสียของน้ำ ประการสุดท้าย มีการลดลงของประชากรปลาอันเนื่องมาจากการเสื่อมคุณภาพของน้ำ (Mekong Committee, 1982: มหาวิทยาลัยขอนแก่น ; 1995)

² ในบรรดา 525,515 ไร่ ของพื้นที่ที่ได้รับชลประทานกลุ่มน้ำพอง มีพื้นที่ 36,360 ไร่อยู่ในโครงการชลประทานขนาดกลาง 16 โครงการ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากกรมชลประทาน ส่วนพื้นที่อีก 231,855 ไร่ อยู่ในโครงการชลประทานขนาดเล็ก 848 โครงการ ซึ่งมีทั้งโครงการฝายกั้นน้ำ อ่างเก็บน้ำ เครื่องสูบน้ำไฟฟ้า บ่อน้ำ และคลองส่งน้ำ สำหรับโครงการชลประทานขนาดใหญ่มีโครงการเดียว คือ โครงการน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งสามารถส่งน้ำได้ถึง 258,000 ไร่ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

ภาพที่ 3 : เขตพื้นที่ต่างๆ ในกลุ่มน้ำพอง

ข้อมูลจากระบบข้อมูลทางภูมิศาสตร์ (Geographic Information system-GIS) ของปี 2538 แสดงว่า เกือบหนึ่งในสามของพื้นที่ในลุ่มน้ำพอง (2,936,655 ไร่ หรือร้อยละ 31) ไม่มีการเพาะปลูก พื้นที่เหล่านี้เป็นพื้นที่ป่าทึบ ป่าละเมาะ ทุ่งหญ้า และธารน้ำ เกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่ (4,541,830 ไร่หรือร้อยละ 48) เป็นพื้นที่ปลูกข้าว และที่เหลือ (2,015,265 ไร่หรือร้อยละ 21) เป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพดและถั่วประเภทต่างๆ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

หลังจากการสร้างเขื่อน ลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกเป็นสามเขตใหญ่ๆ คือ เขตลุ่มน้ำตอนต้นน้ำ เขตลุ่มน้ำตอนกลางและอ่างเก็บน้ำ และเขตลุ่มน้ำตอนล่าง บริเวณต้นน้ำครอบคลุมเนื้อที่ประมาณ 7 ล้านไร่ ประกอบด้วยพื้นที่การเกษตร 4.8 ล้านไร่ พื้นที่ป่า 2 ล้านไร่และพื้นที่ชุมชน 250,000 ไร่ ส่วนใหญ่ของที่ดินเพื่อการเกษตรในพื้นที่ต้นน้ำจะใช้เพื่อปลูกข้าวส่วนใหญ่โดยเป็นประเภทข้าวเหนียว การใช้ที่ดินที่สำคัญถัดไปคือการปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง อ้อยและข้าวโพด นอกจากนี้มีการปลูกผักและผลไม้แต่เป็นเนื้อที่ขนาดเล็ก

บริเวณอ่างเก็บน้ำประกอบด้วยพื้นที่ที่เป็นน้ำของอ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ 192,688 ไร่ และพื้นที่การเกษตรรอบๆ อ่างเก็บน้ำและตามแนวแม่น้ำพอง พื้นที่การเกษตรในบริเวณนี้ประกอบด้วยนาข้าว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนาข้าวพื้น พื้นที่ปลูกพืชไร่และพืชผักอื่นๆ พืชหลักที่ปลูก ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ยูคาลิปตัส และแตงโม ชุมชนรอบๆ อ่างเก็บน้ำมีการทำการเกษตรและการประมงน้ำจืด

บริเวณใต้เขื่อนนับตั้งแต่ท่านบชลประทานหนองหวาย ครอบคลุมเขตชลประทาน 258,000 ไร่ ในฤดูฝน ส่วนใหญ่ของที่ดินถูกใช้เพื่อการปลูกข้าวในฤดูแล้ง การชลประทานทำให้สามารถปลูกพืชได้หลากหลายชนิด เช่น ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วเขียว ถั่วลิสง พริก มะนาว แตงโม และถั่วฝักยาว ในตอนล่างของเขตชลประทานนี้มีการปลูกผักแบบมีสัญญาจ้างปลูกจากธุรกิจเกษตรที่มีฐานอยู่ในกรุงเทพฯ เพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์พืช

บทถัดไปสามบทจะได้ให้คำบรรยายที่มีรายละเอียดยิ่งขึ้น เกี่ยวกับเขตลุ่มน้ำทั้งสามเขต โดยอาศัยข้อมูลจากการสำรวจและการสัมภาษณ์ในเชิงลึกของผู้วิจัยเอง บทที่สี่จะได้นำเสนอปัญหาต่างๆ ของชาวนาในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งหมู่บ้านเดิมของพวกเขาอยู่ภายใต้อ่างเก็บน้ำและจะได้นำเสนอถึงวิธีการที่ชาวนาบางส่วนจากหมู่บ้านนี้ได้สร้างชุมชนขึ้นมาใหม่และปรับตนเองในสภาพแวดล้อมใหม่ บทที่ห้าจะได้นำเสนอภาพหมู่บ้านในบริเวณต้นน้ำ และบทที่หกจะให้ความสนใจให้กับหมู่บ้านในพื้นที่ชลประทานในตอนล่างของเขื่อน การวิเคราะห์ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านในทั้ง 3 เขต จะได้ให้ไว้ในบทที่เจ็ด

บทที่ 4

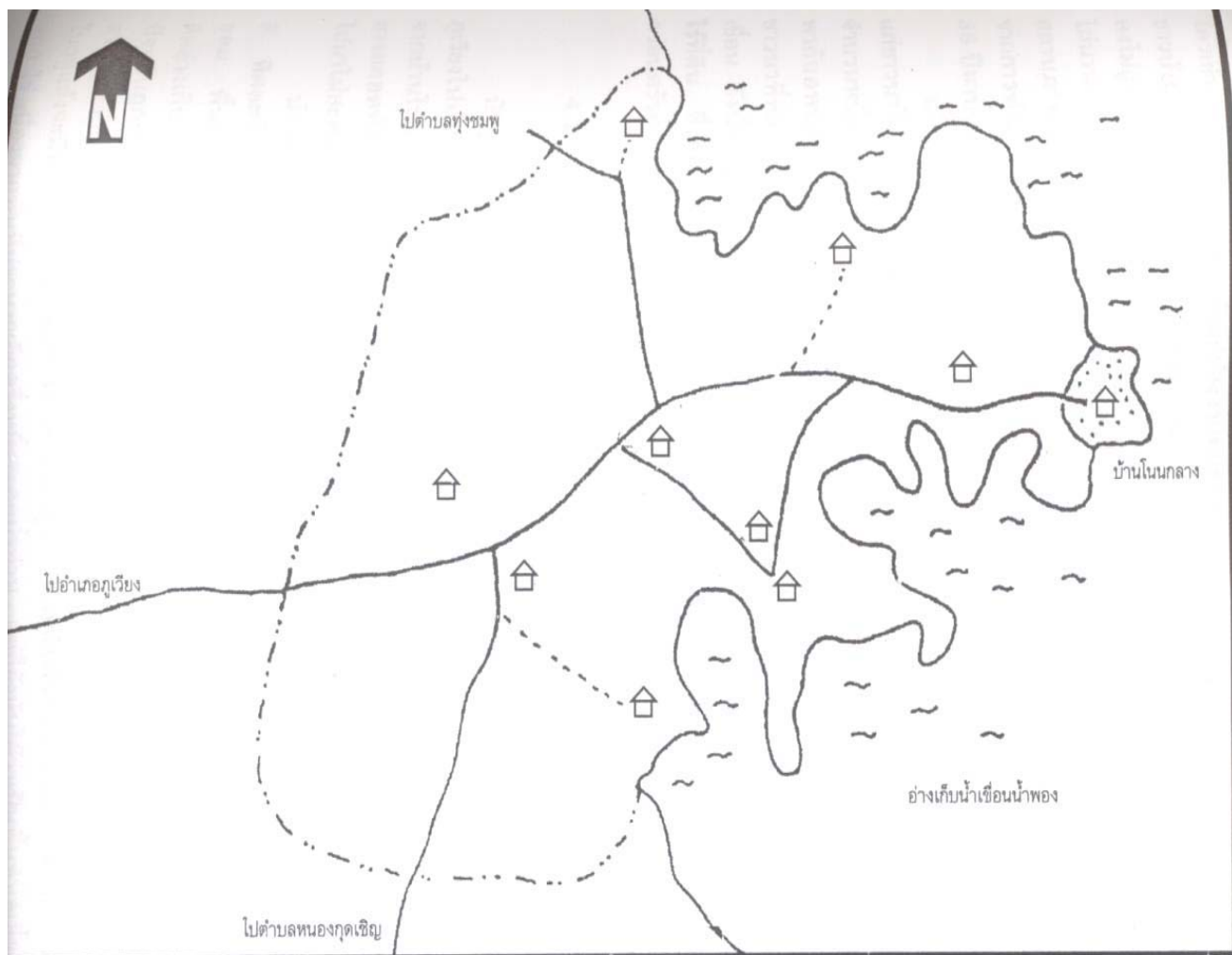
บ้านโนนกลาง : หมู่บ้านที่ถูกโยกย้าย

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 กลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต คือเขตลุ่มน้ำตอนบนเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ขึ้นไป เขตรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ และเขตชลประทานตอนล่างของเขื่อน ในแต่ละเขต ผู้วิจัยได้เลือกหมู่บ้านมาเพื่อการศึกษาเขตละหนึ่งหมู่บ้าน โดยการเลือกแบบเจาะจง เพื่อให้หมู่บ้านทั้งสามนี้ ต่างเป็นตัวแทนของแต่ละเขตลุ่มน้ำ ในบทที่สามนี้ และในบทต่อไปอีก 2 บท ผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวในแต่ละหมู่บ้าน ทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชน สำหรับการวิเคราะห์ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านทั้งสามเขต จะได้นำเสนอในบทที่เจ็ด ข้อมูลระดับครัวเรือนและระดับชุมชนที่น่าจะนำเสนอในบทนี้และบทต่อไป เป็นข้อมูลที่ได้จากการเก็บและวิเคราะห์ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพจากโครงการวิจัยนี้เองเป็นหลัก

4.1 สถานภาพของบ้านโนนกลางในอีสานและในลุ่มน้ำพอง

บ้านโนนกลางเป็นชุมชนชาวนาที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากนโยบายการพัฒนาแบบทันสมัยของรัฐในระบบทุนนิยม ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบ้านโนนกลางในปัจจุบันส่วนใหญ่คือผู้ที่ต้องถูกอพยพออกจากหมู่บ้านเดิมซึ่งถูกน้ำท่วม เนื่องจากการก่อสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน และมีพื้นที่ผิวน้ำที่กว้างใหญ่ที่สุดในประเทศไทย เมื่อรัฐบาลไทยภายใต้การนำของนายกรัฐมนตรี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ริเริ่มแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรม และการพยายามทำลายขบวนการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จังหวัดขอนแก่นก็ได้รับการคัดเลือกให้เป็นศูนย์กลางการเจริญเติบโตของภาคอีสาน การสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์เป็นรูปธรรมของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญ เพื่อปูทางสู่การพัฒนา “พื้นที่ล้าหลัง” ของภูมิภาคแห่งนี้

เขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2508 ทำให้ชุมชนชาวนาที่อยู่ในที่ราบลุ่มเหนือสันเขื่อนประมาณ 4000 ครัวเรือน และพื้นที่ประมาณ 410 ตารางกิโลเมตร หรือ 256,000 ไร่ ถูกน้ำท่วม พื้นที่เกษตรกรรมเหล่านี้เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำเข็ญ ลุ่มน้ำพอง และลุ่มน้ำลำพะเนียง ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์มาก ทางราชการได้จัดพื้นที่ทำกินแห่งใหม่ให้แก่ชาวบ้านเหล่านี้ คือนิคมสร้างตนเองโนนสัง จังหวัดอุดรธานี และนิคมสร้างตนเองเขื่อนอุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น นิคมทั้งสองแห่งนี้สามารถรองรับครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมจากการการสร้างเขื่อนได้ประมาณ 2700 ครัวเรือน แต่พื้นที่ทำกินในนิคมทั้งสองแห่งนี้เป็นพื้นที่ตอนที่ไม่เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเลือกที่จะไปแสวงหาที่ทำกินแห่งใหม่ บ้านโนนกลางเป็นสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งถูกเลือกโดยชาวนาจากบ้านหนองปลาไหลประมาณ 12 ครัวเรือน

ภาพที่ 4 : บ้านโนนกลางและตำบลนาหว้า